प्रवेश सं० ८८८९१ विषय: वेद. क्रम सं० २६१०

ग्रन्थ कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यम् (षष्ठोऽध्यायः) ग्रन्थकार श्रीदेवयाज्ञिकः

पत्र सं० १-७९

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ३७ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

आकार ९.९"x४.५" लिपि: दे.ना. आधार: का.

वि० विवरणम् पू०

001864

आ. ७७१५.

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० पी० ई०—१६४१—५०,०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अ॰ ६ अ॰ १ पर्यंत नं॰ २५५

नं॰ २५५६

[illegible] रहो पा॰ १८

दे०भा०प्र० १

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रुतिसूत्रक्रमानुसारिणा चार्येण चातुर्मास्यानु
क्तानि॥ तदनंतरं ज्योतिष्टोमस्यावसरत्वप्राप्तावपि हविर्यज्ञत्वसाम्यात्पा
न्निवविंदोक्तः॥ अथ हविर्यज्ञत्वसामान्याद्दर्शपूर्णमासेषु चातुर्मास्येषु ह
विर्यज्ञविधपशुनानुक्तत्वाच्च निरूढोपि हविर्यज्ञविधः पशुर्बुद्धावागतोत
स्तनुपदिदिक्षुः प्रथमं तस्य कालमाह॥ पशुरिज्या संवत्सरे संवत्सरे प्रावृषि॥
इज्या यागः पशुना इज्या पश्विज्या॥ पशुयागः। संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं प्रावृषी वं
प्रावृषि वर्षास्वृतौ पश्विज्या भवति। तत्राप्यमावास्यायां पौर्णमास्यां वा॥ पर्वण्येत्यादि
वाक्यात्॥ श्रावणो भाद्रपदश्चेमौ मासौ वर्षास्ततुः॥ सच चांद्रः॥ तदलाभे सौरः॥ कुतः॥
श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चांद्रेषु चर्तुषु। तदलाभे तु सौरेष्विति स्मृति विदां मत
मिति स्मरणात्॥ एवं सोमादौ सर्वत्र सतूनां सौरचांद्राणामाश्रयणे व्यवस्था द्रष्ट
व्या॥ पशुबंधेन यजत इति प्रकृत्य तेन सु

४

यवसे यजते तिंवै संवत्सरेनार्तिमार्च्छतीत्यादि तिच श्रुतत्वात्। ऋतौ भवा नियवसाति
कृणानि यस्मिन् काले सो सुयवसो वर्षर्तुरिति। तेन सुयवसे ऋतौ वर्षर्तौ ऋत्वर्थः। नित्यत्वं
चास्य परिभाषायामुक्तमेव। केचिदस्य प्रारंभे प्रथमप्रयोगे वा रतेणीया मिच्छं
ति। नैतिककाचार्याः संप्रदायपरंपराः॥ कालांतरमथाह॥ ॥ श्रुतिः हविमुखयो
र्वा। आवर्तनमावर्तिः सूर्यस्य। दक्षिणायनमुदगयनंच। तयोर्मुखं प्रथमसह। संक्र
मणकालसंनिहितं तत्रेयंपश्विज्या भवति दक्षिणायनदिने उत्तरायणदिने च
त्यर्थः। अस्मिन्पक्षे प्रति वर्षं पशुद्वयं भवति। अत्रापि संवत्सरे संवत्सर इत्यनुवर्तत एव।
नात्र पौर्णमास्यमावास्ययोरपेक्षा। संक्रांति दिनएव विधानात्। संक्रांतेः पूर्वदिने
उत्तरदिने वा यस्मिन्नहनि स्मृतिशास्त्रतः पूर्वोक्तो पुण्यकालं तत्र पशुयागः कर्तव्यः
शास्त्रांतरस्य कालांतरमप्युक्तं। आहाग्निशरदि वसंते चेति॥ ॥ गृहेषु अग्नीषोमीयादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे॰भा॰अ॰६ कारत्वादस्य द्वेषजने यागप्राप्त्यभावाद्। अयं यश्च यागो यदहेषु क्रतुभ्यः। पशुबंधेन यजेत
२ इति प्रकृतस्तेन यद्हेषु यजेतेति श्रुतत्वात्। यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वा स्रु
चिणेति। अत्र पूर्वमृत्विजो वृत्वा सान्नाय्यादिकरणत्वादनुद्दिष्टद्रव्यपक्षमपि निरू
ढपशुवर्धमाहवनीयदक्षिणानीतिहव्याग्न्याधानं चतुरसमं च स्तवरणं च [illegible] कृ
त्वा यूपाहुत्यर्थं पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारो कर्तव्येति मंत्रेणाप्येको वा स्रुवेण वा यूपाहुतिं जुहो विघ्नाय
ति। स्रुवाने च चतुर्गृहीतमाज्यं आहवनीये जुहोति। स्रुवेणैव तेनैव गृहीत्वा। अत्र पूर्वं तरेप
रिस्तरणं इति इत्तासमिदाधानं वा हवनीयकर्तव्यं॥ आहवनीये होमा इति परिभाषित
त्वादाहवनीये होमः। तस्य होमो नो दिश इति वचनादाज्यं चतुर्गृहीतं। जुह्वा वचन इति वच
नाज्जुह्वा। तत्र चतुर्गृहीतमित्यनेन सकृद्गृहीताद्यो वा स्विरिति वचनात्। प्रा सस्य सकृद्गृही
तस्य निवृत्तिः। इदं विष्णुर्विचक्रम इति त्याग॥ यूपं अद्य अन्वे ष्यप्स्व जुहोतीति प्रकृतस्य संस्कारा २

जुहोति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति यद्युस्रुवेण स्रुवेणैवो पहत्य जुहोत्युक्तविस्ते
हत्या दिष्ट तत्वात्। आहुत्यंगत्वादत्र परिस्तरणेति इध्मसमिधः सर्वत्र मध्यइत्युक्तत्वाद
त्र समिदाधानं वा। यज्ञपतिश ब्रूयादनेकयजमानके ऊह्यते। प्रप्रयज्ञपती तिरइति द्विपड
मानके। प्रप्रयज्ञपतीस्तिरेति बहुयजमानके इति॥ ॥ आत्मनो गमादाय सतक्षा गच्छति
। आज्यस्थाली [illegible] यूपाहुत्यर्थं संस्कृता अवशेषमध्वर्युरा[illegible]दाय सतक्षा तक्ष्णा सूत्रको पा
णसहितो यूपच्छेदनार्थारण्ये प्रति गच्छति। यदाज्यं परिशिष्टं भवति तदा दत्तेय तत्र क्षाः शस्त्र
भवति तत्र क्षादत्तेत आर्यता इति श्रुतत्वात्॥ ॥यूपमभिमृशत्यत्यन्यानिति। अत्यन्यानित्यमुं मं
त्रे यूपमभिमन्त्रय यजपती त्यर्थः। सयं यूपं जोषयते तमेवमभिमृश्य यज्ञपतीति श्रुतत्वात्। तेब्र
ह्मयजमानाध्वर्युतक्षाणो रण्यं समागताः संतो ये ह द्रूयूपं यूप प्रकृतिज्जोषयंते परस्पर
मेवतन्नसपो यूपो हृदय इति तेह क्षमभिमन्त्रय यजपतीति श्रुत्यर्थः॥ ॥ प्रान्तिषमभिमंत्रयते वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे॰भा॰ग्र॰६ अथवा यूपस्य पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नत्यन्यानित्यनेन मंत्रेण यूपमभिमंत्रयते। यूपं विलो
३ कयन्नमुं मंत्रं पठतीत्यर्थः। पश्चाद्देवात्प्राङ्तिष्ठन्नभिमंत्रयत इति श्रुतेः। किंजातीयं यूपमि
त्याकांक्षायामाह। पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्ध्वशकलशाखं मध्याग्रोपनतम
व्रणं। कीदृशं यूपं पालाशं। पलाशस्य वृक्षस्य विकारो वा अवयवो वा पालाशः तं पाला
शं। तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीतेति श्रुतेः। पुनः कीदृशं यूपं। बहुलपर्णं बहुलानि प
र्णानि यस्य सो बहुलपर्णस्तं। तथा अशुष्काग्रो अशुष्कमार्द्रमग्रं यस्य स अशुष्काग्रस्तं
तथा। ऊर्ध्वशकलशाखं। ऊर्ध्वाः शकलाः त्वक्षनत्वचः ऊर्ध्वाश्च शाखाः अग्रे रोहाश्च यस्य
स ऊर्ध्वशकलशाखस्तं। तथा मध्याग्रोपनतं मध्ये अग्रे च उपनतं स्थानद्वयेपि वक्रं। त ३ नं३
थाव्रणं व्रणो नास्ति व्रणो यस्य सो अव्रणस्तं अव्रणं व्रणमीर्मं अरुः रोगजो ग्रंथिरित्यर्थः
। अथ य एष आनत उपरिष्टात् उपनतो मध्ये स ल्लोघस्य रूपमिति श्रुतत्वात्। मध्या

ग्रोपनतमित्युक्ते। अन्यत्सर्वं शाखांतरात्॥ ॥अभावे खदिरबिल्वरोहीतकान्। निरू
ढपालाशस्य यूपस्याभावे अलाभे खादिरबिल्वरोहीतकान्यूपान्कुर्यात्। शाखांतरा
त्॥ ॥खदिराभावे सोम इतरान्। सोमे मुख्यः खादिरो यूपो भवति। तस्मात्स खादिरो
यूपो भवतीति श्रुतत्वात् खादिरस्याभावे लाभे इतरस्यान्। बैल्वान् रौहितकान्वा
यूपान्कुर्यात्। केचित्तु वचनात्पालाशमपि खादिराभावे सोम इच्छंतीति नेत्यपरे। सोमग्र
हणेन तदंगभूतो ग्नीषोमीयो लक्ष्यते। सोमयागस्य यूपेन प्रयोजनाभावात्॥ ॥स्रुवेणो
पस्पृशति विष्णवे त्वेति। स्रुवेण घृताक्तेन छेदनप्रदेशे तं यूपवृक्षमुपस्पृशति वि
ष्णवे त्वेत्यनेन मंत्रेण। अथ स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति श्रुतत्वात्। तत्राहापि
स्तंबः। देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति स्रुवेण सर्वतो मूले पर्यणक्तीति मानवे चावि
ष्णवे त्वेत्यस्य स्थाने पर्यनक्तीति। काठके देवस्त्वेत्यस्येति। अतः स्रुवेण स्वात्म्या ज्यामादा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे·भा·ह यूपवृक्षस्य मूले छेदनस्थाने परितो ऽवनं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ उपधरति कुशतरुणं
४ तिरस्कृत्य स्वधिते इति परशुना प्रहरति। ओषधे त्रायस्वेनेन मंत्रेण कुशतरुणं दर्भतरुणं
तिरस्कृत्य तद्व्यवस्थापितमेनमिति मंत्रेण परशुना कुशतरुणं तिरोहितस्य वृक्षस्योपरि
प्रहरति ~~परशुना~~ छेदनाय प्रहारं भवति। अथ दर्भतरुणकमंतर्द्धाय ओषधे त्रायस्वेति
तथाऽथ परशुना प्रहरति स्वधिते इति श्रुतत्वात्॥ ॥ प्रथमशकलं निदधाति। यूपे
छिद्यमाने यः प्रथमः शकलः पतति तं प्रथमं शकलं निदधाति यूपावटमध्ये प्रक्षेपा
र्थं स्थापयति सुगुप्ते देशेऽविनाशार्थं स्थापयतीत्यर्थः। यथा न गच्छति। स पं प्रथमं शकल
मपच्छिन्नत्वितमादत्र इति श्रुतत्वात्। अत्र हरिस्वामिनः। यः प्रथमः शकलोपच्छिन्न
स्तमादत्ते यूपावटे अवधातुं। अस्मानपि वा दत्त एव। स्वरवे श्रुकामेघिप्रचाराय भवति॥ ४
॥ ॥ नेमं वृक्षस्तंभं हस्याति। तं प्रकृते यूपवृक्षमनवृक्षस्तंभं हस्यति। ऽ वृश्चू छेदने। छिन

त्तीत्यर्थः। सामर्थ्यात् देकदेशः स्थाणुरनसो ऽवक्षनात्तीत्य वृक्षस्तंभः। न अवृक्षस्तंभो नवृक्ष
स्तंभः। यथा गच्छतः शकटस्याग्रमेव। शिष्टः स्थाणुर्नस्तश्नाति तथा नीचं छिंद्यादित्य
र्थः। तेवाऽनवृक्षस्तंभं वृश्चेदिति श्रुतेः॥ ॥ एकतं। य एक एवासहाय एव भूमिर्जातः तं एक
यूपं वृश्चति॥ ॥ द्यां मालेखीरिति पतंतमभिमंत्रयते। द्यां मा लेखीरिति मंत्रेण छिन्नं यूप
वृक्षं पतंतं तमभिमंत्रयते। प्रच्यवमानमनुमंत्रयते इति श्रुतेः। प्रच्यवमानं पतंतं॥ ॥
नदक्षिणापतेत। तथा यत्नः कर्त्तव्यो यथा स यूपो दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि न पतेत। न
स्यां दिशि पतेत् बाधेत इत्यर्थः। अत एव दक्षिणा पातन प्रतिषेधात् प्राचेवा प्रत्यक्चं पातये
दिति गम्यते। तथा च श्रूयते। तं प्राञ्चं पातयेत्प्राची हि देवानां दिगथो उदञ्चमुदीची हि म
नुष्याणां दिगथो प्रत्यञ्चं दक्षिणा येत् वैनं दिशः परिबिबाधिषेते यावेदिकि वृणमि
ति॥ ॥ अयं हि त्वेति शोधनं अयं हि त्वेति मंत्रेण छिन्नस्य यूपवृक्षस्य शोधनं कुर्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे·भा·द्वि 5 रणाशपस्मीदियात नेकरोति। यूपस्यावटमध्ये प्राप्तं शोधनमस्ति। अयं च मंत्रस्तैवाभिधा
तुं शक्तः अतो लिंगात् सूत्रकृता तत्र विनियुक्तः। कथं पुनरेष मंत्रः शोधनमभिदधाति॥
परशुना शोध्यमानस्य यूपस्य एषो भागं दर्शनीयत्वं भवति एवं चाभिधीयते अयं
हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगायेति। तस्मादनेन मंत्रेण शोधनं
कर्तव्यमिति प्राप्ते आह॥ ॥अभिमंत्रणशेषो वाविशेषोपदेशात्। वाशब्दः पूर्वोक्तपक्ष
निरासार्थः। अभिमंत्रणशेष एवायमयं हि त्वेति मंत्रः। नानेन शोधनं कर्तव्यमिति।
कुतः अविशेषोपदेशात्। यतो नायं मंत्रो विशेषेण शोधनेकेन विदुपदिश्यते। अतोभि
मंत्रणमंत्रस्य द्यामालेखीरित्यस्यैवायं शेषो न मंत्रांतरमिति। यदुक्तं लिंगाच्छोधने वि
नियोग इति तन्न। मंत्राणामविधायकत्वादिति। वस्तुतस्तु तादृशं लिंगमपि नास्ति य
त्वाच्छोधने विनियुज्यते। तस्मादभिमंत्रणशेष एव। शोधनं तु तूष्णीं कर्तव्यं॥ ॥अ 5

तस्त्वमित्यावश्चने जुहोति। आ उपरुषान्त्याः सकाशात् सप्तकं गृहीत्वा जुहोति उपरिस्थी
र्यानस्त्वं देवेति मंत्रेणावश्चने च जुहोति। अथावश्चनमभिजुहोतीति सत्त्वहोत्यतस्त्वमिति
श्रुतत्वात्। आवृश्च्यते यूपो यस्मादित्यावश्चनः स्थाणौ छेदप्रदेशः तमभिजुहोतीति होमेन
संस्करोति॥ ॥यूपे वा तत्संस्कारात्। अथवा यूपे एतामाहुतिं जुहोति न स्थाणौ। कुतः
। तत्संस्कारात्। आहुत्यादि यूपः संस्कर्तव्यो न स्थाणुः। आवश्चनशब्देन छेदनच्यते स
च यूपेप्यस्ति स्थाणावपि। ततश्च यूपस्थ आवश्चनशब्देन छेदनमुच्यते स च यूपेप्यस्ति हो
मः कार्य इति प्राप्ते आह॥ ॥स्थाणौ श्रुतेश्च। स्थाणावेव होतव्यं न यूपे। कुतः श्रुतेः वकारान्म
त्रवर्णाच्च। श्रुतिस्तावत्। अथावश्चनमभिजुहोतीति वनस्पतेर्दनोनाछारस्याऽप्यनु
त्रिधानिति च श्रौ। श्रौता आ उपनद्रश्रेणैव तेनाछारस्याऽप्यवबाधन्ते तथा तोनाछारस्याऽसि
नानृत्रिषंत्यपद्योरतो वा अउपंतद्वनस्पतिर्घैवेतरो तोद्ध्माति तस्मात् रेतस्य आवश्चनादन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे॰भा॰६
६

स्पतयोनुप्रजायंत इति वनस्पतिप्ररोहणं वस्थाणावेवोपपद्यते न यूपे। यूपादिरोहणे प्राय
श्चित्तविधानात्। अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोहेति मंत्रवर्णः। हे वनस्पते त्वं अतः अ
स्मात्स्थाणोः सकाशात् शतवल्शः शतशाखो विरोह। प्रसरेति मंत्रार्थः। केचित्समाख्याया
श्रौतेष्वेव व्याचक्षते। शाखोत्तरेत्याहवाहुतिसमाख्या श्रूयते। यदुक्तं यूपसंस्कारादि
त्यत्र ब्रूमः। स्थाणावपि क्रियमाणो होमश्चारादुपकारकत्वाद्वत्वे वा यूपस्य संस्कारको
यूपीयः स्थाणुरिति कल्प्यो। शेषाभिमर्शनवत्। यथा शेषस्याभिमर्शनेन कृते गृहीतस्य
हविषः संस्कारको यूपीयः स्थाणुरिति शेषो भवति। तत्संबंधित्वात्। एवमत्रापीति॥ ॥प
रिवास्याछेदनं पुनः॥ पूर्वमानं कृत्वा वशिष्टमग्रं परिवास्य छित्वा पुनश्छेदनं पुनर्द्वि
जा तीयवारं छेदनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तथा यत्नः कर्त्तव्यो यथा मानं कृत्वा परिवासने कृते पुनः ६
शाखिकरथ छेदनं कर्त्तव्यं न भवति। न परिवासयति सयावत्तमेवाग्रे परिवासयेत्तावांस्त्या
णा॥१

दिति श्रुतेः। परिपूर्वो वासयति श्छेदने वर्त्तत इति सामर्थ्याद्वसीयते। किंप्रमाणं परिवास
येदित्याकांक्षायामाह॥ ॥त्र्यरत्निः। त्रयोरत्नयः प्रमाणमस्यासौ त्र्यरत्निः। त्र्यरत्निप्रमा
णः परिवासनीयः॥ ॥चतुररत्निर्वा। चत्वारोरत्नयः प्रमाणमस्यासौ चतुररत्निः। चतु
ररत्निः परिवासनीय इत्यर्थः। सर्वाएव त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबंधयूपो भवती
ति निरूढप्रकरण एव श्रुतत्वात्॥ ॥एकारत्निप्रभृतीनेके। एके आचार्या एकारत्नि
प्रभृतीनपि एकारत्न्यादिप्रमाणकानपि यूपान्निरूढ इच्छंति। सयत्पशुना यक्ष्यमाण
एकारत्निं यूपं कुरुत इममेव तेन लोकं जयत्यथ यद्व्यरत्निमथ यत्त्र्यरत्निमथ यच्चतुर
त्निमिति श्रुतत्वात्। अन्ये पुनरेकारत्निं द्व्यरत्नि मितीमावव युत्स्वादौ मन्यंते। कुतः स
र्वा एव त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वेति पक्षद्वयस्यैवोपसंहारात्। तथा चाहापस्तंबः। त्र्यरत्निश्च
तुररत्निर्वा पालाशो निरूढपशुबंधस्यातोन्यः सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयकमिति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वि·भा·द्वि ।तस्मात्रत्निर्वा चतुररत्निर्वा इति द्वावेव पक्षौ। नैकारत्निरष्टारत्निर्वा पक्षा वितिसि
७ द्धु॥ ॥अष्टाश्रिं करोत्युपरवर्जं।तं परिवासितं यूपं तक्ष्णा तक्षणेनाष्टाश्रिं अष्टकोणं
करोति उपरवर्जं उपरो वटः तस्य बंधे तं निखनीत यूपस्य प्रदेशं मूलतः पंचमांशं
वर्जयित्वान्यः सर्वोपि तक्षणेनाष्टकोणः कार्यः।सर्वस्त्रिराण्यभिर्भवति इति श्रुतत्वात् चे
केपि मिष्यादेर्निखनीयदेशस्य तक्षणादर्शनादुपरवर्जमिति सूचितं॥ ॥अग्राच
षालं पृथमात्रमष्टाश्रिमध्यसंगृहीतं।यूपपरिवासनानन्तरं यदवशिष्टं पृथक्कृतं
मग्रं तत् अग्रचषाले कर्तव्यं।किंप्रमाणं।पृथमात्रं।प्रसारितांगुलिः पाणिः नाम्नाणिबंधना
त्पृथ इत्युच्यते।पृथः प्रमाणमस्य तत्पृथमात्रं।चषालमिति संज्ञा संव्यवहारार्थाग्रा
चषाले तक्षणा द्विपादौ।पुनः कीदृशं अष्टाश्रि अष्टकोणं।तदपि तक्षणेनाष्टकोणं कु ७
र्यात्।तत्रैव।तथा मध्यसंगृहीतं।उलूखलवन्मध्ये संकुचितमित्यर्थः।तद्यन्मध्ये

संगृहीतमिव भवतीति श्रुतत्वात्॥ ॥ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुंचति।तच्चषालं यूपमस्या
ग्र ऊर्ध्वं प्रतिमुंचति।अतएवोर्ध्वप्रतिमोक विधानाच्चषालस्य तथाविधः कार्यः।अ
ग्रे प्रतिमुंचतीति कुतः एतत्।अथ यदूर्ध्वं चषालाद्व्यंगुलं वा त्र्यंगुलं वेति वचना
त्प्रमुंचति।तिवचनाच्च चूडायो यूपः चषालं चसुषिरमिति गम्यते इति हरिस्वामिनः॥
तथा चाहापस्तंबः।मूलतोत ऊर्ध्वमुपरमष्टाश्रिरनुपूर्वाग्रतोणीयान् ... नानिबा
श्रिरिति॥ ॥द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वा नर स्यातिक्रांतं यूपस्य।यूपस्य यूपाग्रस्य द्व्यंगुलं
त्र्यंगुलं वा चषालेतरस्माति क्रांतं चषालाच्छिद्रं चवेधादतिक्रांतं भवति।अति
क्रम्योर्ध्वनिःसृतं भवति।तथा चषालस्योर्ध्वं प्रवयणं कर्तव्यं।यथा चषालो यूपा
ग्राद्ध्वे द्व्यंगुले त्र्यंगुले वतिष्ठेत्।त्यर्थः।अथ यदूर्ध्वं चषालाद्व्यंगुलं वा त्र्यंगुलं
वा साध्या इति देवा इति श्रुतत्वात्॥ ॥पंचारत्निः पंचदशापर्यन्तः सोमदशास्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

देवभा०६ चतुर्द्दशावर्त्तं। सोमे सोमांगभूते ग्नीषोमीये दशसप्तचतुर्द्दशावर्त्तं दशारत्निं सप्तारत्निं चतुर्द्दशा-
९ रत्निं च वर्ज्जयित्वा पंचारत्निं भवति पंचारत्न्यादि पंचदशारत्निपर्य्यंतो यूपो भवति। एवं
रत्निं परिवासयेत्। अष्टारत्निं परिवासयेत्। नवारत्निं परिवासयेत्। एकादशारत्निं प-
रिवासयेत्। द्वादशारत्निं परिवासयेत्। त्रयोदशारत्निं परिवासयेत्। पंचदशारत्निं
परिवासयेदिति श्रुतत्वात्। दशसप्तचतुर्द्दशारत्नेरश्रुतत्वाच्च वर्ज्जमित्युक्तं। अग्नीषो-
मीयविकारं निरूढपशुं प्रस्तुत्याग्नीषोमीयधर्मा अतिदिश्यंते। ननु अग्नीषोमीय एवाग्नी-
षोमीयधर्माः कुतो न विहिताः किमिति निरूढ एवोपदिश्यंते। उच्यते। अग्नीषोमीय-
धर्माणां हि सोमिकेष्वंगेषु सत्स्वेव प्रतिपत्तिः। तत्रोपदेशस्य तन्त्रायत्नेनाग्नीषोमीयधर्मा इ-
ति अतो निरूढे पशौ तद्विकारे निरूढे वक्तव्याः सर्वे अग्नीषोमीयधर्मा उपदिश्यंते। तेनात्रैव सोमि-
का निरूढधर्मा अपि वक्तव्या अग्नीषोमीयधर्माश्च। तेनोच्यते पंचारत्निः पंचदशापर्यंतः

सोम इति॥ ॥अपरिमितो वा। अपरिमितं प्रमाणमस्य इत्यपरिमितो इति प्रमाणातिशयेना-
धिकप्रमाणेन परिमित इत्युच्यते। वा शब्दो विकल्पार्थः। अथवा सोमेनांगभूतेऽग्नीषोमी-
ये अपरिमितप्रमाणो वा पंचदशारत्निप्रभृतिर्यूपो भवति अपरिमित एव स्यादिति श्रु-
तत्वात्॥ ॥सप्तदश वाजपेये। वाजपेये वाजपेयांगभूतेऽग्नीषोमीये सप्तदशारत्निर्यूपः
स्यात्। सप्तदशारत्निर्वाजपेययूप इति श्रुतत्वात्। वाजपेयप्रकरणेऽपि सप्तदशारत्नि-
र्भवतीति श्रुतत्वाच्च॥ ॥एकविंशतिरश्वमेधे। अश्वमेधे सर्वे यूपा एकविंशत्यरत्नयो भ-
वंति। एकविंशतिर्यूपाः सर्वे एकविंशत्यरत्नयः श्रुतिश्रुतत्वात्॥ ॥यथाकार्यं रुक्वि-
मा। रुक्विमा रुक्वो न्यंपूर्या नो यथा कार्यं भवति। कार्यस्य यूपदेशस्यानुरूपं योग्यं यथा-
कार्यं। तो कपालादेषु वेदी प्रमाणानुसारेण तद्योग्यं कौल्यं कुर्यादित्यर्थः॥ ॥वैदिकं-
रिष्यन्स्रहोतारं पंचगृहीतं मध्यगृहीत्वा घौष्यष्ठमितीमं पद्योतारं मंत्रेण नसानुदत्यं

दे॰भा॰ह होत्येकामाहुतिंपंचवा चोष्यष्टमित्यादि। वेदिं करिष्यन्वेदिकरणात्प्राक् आज्यपेसे स्रु
८ त्यपंचगृहीतमाज्यंगृहीत्वा चोष्यष्टमितीमंत्रं जुहोति तारंमेत्रं मन सानुद्रुत्यमनसे
वो च्चार्यं तेनपंचगृहीतेनैकामाहुतिंजुहोति अथवा तेनैवपंचगृहीतेनाष्टौ भक्त्यापं चा
हुतीर्जुहोति। आहवनीयपरिस्तरणात्समिदाधानपूर्वकं। चोष्यष्ट मितिमंत्रस्य षड्‌हु
तेतिनामधेयं। इयं चाहुतिर्निरूढपशावेव भवतितत्प्रकरण एवपठितत्वात्। तद्वि
कारेषु चातुर्मास्यसौत्रामणी गतेषु हविर्यज्ञविधपशुषु च। निरूढप्रकरणे श्रूयते
तदाहुरध्वर्युर्यदीक्षितस्यनानव भक्षोवकल्पते केनमंदिदीक्षस्यावभक्ष्यादिनू
दर्श हे युरध्वर्युर्यु प्रतिप्रस्थाता चहोता चमैत्रावरुणश्चब्रह्मचाग्नीध्रश्चैते वा एषच
होता तम नुद्रुत्य षड्‌होतारं जुहोत्येकामाहुतिं हुत्वा पंचवा ज्यात चोष्यष्टमित्यादिश्रु ८
तत्वात्। अत्रकेचिदाहुः। अध्वर्य्वादिभिः षड्भिर्ऋत्विग्भिरपं पशुरेव षड्‌होता। तंपशुंमन

सानुद्रुत्यसंचिन्त्याहुतिंजुहुयादिति। येचोवमंत्राः षड्‌होतानाते षामपि ऋत्विग्भिः पशुः
षड्‌होतातत्द्योगान्मंत्रोपि षड्‌होतेति॥ ॥१॥ ॥वेदिंकरोतिवरुणप्रघासवत्। अत्रनि
रूढपशुबंधे वरुणप्रघासवद्वेदिंकरोति। वरुणप्रघासवदित्याहवनीयस्य पुरस्ता
द्युगमात्रीभावचतुरस्त्रिर्वा पश्चात्सप्तप्राची षड्‌वा त्रयःपुरस्तादित्येवंप्रमाणं वाञ्छपरि
मितां वा वेदिं कुर्यादित्यर्थः। वेदिमिति। केचवचनादेकां करोति। केचिद्वेदिं करोतीत्य
ते सूत्रं कृत्वा दर्शपूर्णमासिकामेववेदिं पशुबंधस्येच्छंतितेन युक्तं। नह्यासति वरुण
प्रघासवदित्यतिदेशस्यवैयर्थ्यापत्तेः। स्यादग्निनिधानादित्येतावतैव सिद्धत्वात्। न
हि वरुणप्रघासादन्यत्रेतः प्राक् उत्तरेस्यपादानादग्निनिधानातेकमपदिष्टमस्ति
येनवरुणप्रघासवदितिर्दिश्येत। तस्माद्वेदिं करोतिवरुणप्रघासवदित्येवमंतमेव
सूत्रच्छेदः कर्तव्यः। शाखांतरसूत्रेषपि निरूढे वारुणप्रघासिकी वेदिः पठ्यते। नयाव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द-भा-१ पस्तंबः। रथमात्री निरूढपशुबंधस्य वेदिरष्टसंमिता पश्चात्तिर्यगी प्रमाणा प्राचीति पृथयु
१० गेन पुरस्ताद्यावता वांह्यै छिरे। अरत्निमिर्वा चतुर्भिः पश्चाद्भिः प्राचीत्रिपुरस्तादेवं दिर्श्याद्वा
दर्शपूर्णमासवच्छन्नमनवज्ञेश्वागुत्तरात्परिग्रहात्कृत्वा परेणापावटदेशात् संवत्सरमवशिष्य
वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदां सोमे करोत्यहीय सौपुरस्तादित्येके। भावेतायुगेनयज्ञमानस्य वा
देर्दिमीयशम्ययायपरिमिमीत। शम्यामात्री निरूढपशुबंधस्योत्तरवेदिरिति। तथा च का
ठके। प्रागग्रेरथमात्री वेदिप्राक्परिग्रहात्कृत्वोत्तरस्याः पूर्वार्धा द्वात्रिंशदंगुलामुत्तरवेदिं चतुः
स्रक्तिं पश्चात्पदेशात्पदमात्रे भूयसि वा अपरिमिताविवेर्यदास्या यथापदी उत्तरवेदिः स
भवेत्तां वेदिं कुर्यादिति लौगाक्षिरिति मानवे चावेदिकरा इति यद्यो त्रयोरूणप्रघासिकीनि सार
णतां कृत्वावसेतिश्चो भूतेयाणी प्रदाक्ष्य विहारं परिस्तीर्यति। संभारानुत्तरनाभौ सुप्या पि
वैतदंतं पूर्ववत्कः स्यादिति काठके। आपस्तंबोपि चाग्नीप्रणयणेनां कृत्वोद्धुवरशारवाभिः प्रह्रश ... १०

शाखाधर्प्रच्छाद्यवसातियघसघस्कारलः पशुर्भवतीति। अत्रास्थसर्वसूत्रेषु दर्शनादै
कात्म्यिकी द्यहकालनतापि पशोर्भवति। ननु कथं मनवसरे वेदिकरणमुक्तं। परिस्तर
णादीन पशुपरिष्टादुपदेक्ष्यति। उच्यते। ज्योतिष्टोमे ह्युत्तरवेदिर्विहिता। तत्र चाहव
नीयः स्थापितः सचाग्निसंस्कारः अग्निप्रणयन प्रधानार्थं इत्यग्नीषोमीय पशूत्तरवेदिनि
हिताग्नि शाप्नोति। तत्र यतद्विकारेषु पश्वंतरेषु नववेदिं विनोत्तरवेदिर्भवतीत्यतः स्वावस
राद्वेदिरपकृष्यते। तेन वेदिकरणमुक्तं। स्या द्याग्निनिधनात्॥ अत्र वरुणप्रघास
वत्प्रमाणत्रयमध्येन्यतमेन प्रमाणेन वेदिमानमुक्तं करणं तेन कृत्वा स्यात्। दिस्या दानादि
अग्निनिधनांते अग्निं निदधतीत्येतत्पर्यंतं कर्म करोति। ततः पूर्वतरे यजमानवाचय
त्येति प्रैषं दत्वा षड्भासादनादित्रिकप्रोक्षणांतं कृत्वा वेदिमानादि कुर्यात्॥ ॥एकमिध्मेन प्र
णयति अत्र पशुबंधे एकमग्निमिध्मेन प्रणयति। अथ वारुणप्रघासिकाति देशमध्ये वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४ ऊरुकुर्यादिव मन्त्रं दिग्क्रान्त इति

दे·भा·६ शेषः। तत्राहिद्वयोः प्रणयनमुक्तं। कर्परेणच। इहैकमेव प्रणयति। नद्वौ। दृष्मेन। नप्रत्य
११ तिवल्कपरिणेति। येषां चतन्त्रमो स्मिं प्रणयनं। तेषामिध्मे नेति भाष्यानुवाद एव। अथाह
पस्तंबः। एषपशुर्बंधस्याहवनीयीयतः प्रणयति समारूढपक्षः प्रणीतेचदक्षिणे होत्रस्य
कालएतस्मिन्नेवाग्निहोत्रंहोमस्येति। अयंचन्यायः सर्वापस्तंबवचनंबाधित्वेन सम
र्थेऽस्मिन् प्रणीतएवाग्निहोत्रेहेतन्यमिति युक्तं। अत्र वेदेः उत्तरभागेनेध्महरणं कार्यं। त
थाच काठके। त्रिरनूक्तउत्तरेणावेद्यंतेन गत्वा पूर्वेणोत्तरवेदिं प्रपद्य प्रतिष्ठाप्यादि॥ ॥व
तोपायनप्रणीताद्युपभागभागावदानपूर्णपात्राविष्णुक्रमान्कुर्यादिति विर्यं ज्ञाविधेह क्रि
याविधेपशुशो व्रतोपायनादीर्विष्णुक्रमांतान्पदार्थान्कुर्यादिति। अर्थात्स्वविधिनकु ११
र्यादितिगम्यते। व्रतोपायनंव्रतग्रहणं। तच्चवत्सवरणोत्तरकालेवाग्निनिधानानंतरं वापूर्वो
क्तंस्वप्रणीताप्रणयनमप्याग्निनिधानानंतरं कर्त्तव्यं। उपभागो स्रुवपाथ्यं कर्त्तव्यो।

भागावदानानित्युक्तो। मेक्षणोपस्थादानाग्नीषोमीयमांसानि तत्रचरवोपातरेषति
पिष्टानि। अंतोविकारपशुषु गच्छेति। अतइहैतेषां विधानमग्नीषोमीयेएतानि नभ
वंति। स्वमर्थो। अतःपश्वंतरेष्वेतानि नियमेनभवंति। तत्रापि निरूढएषो विकल्पं वक्ष्ये
द्यति। स्को मन्त्रा हा भूर्ध्नी पुरी ततं वेच्छन्त्रिति। अग्नेः वो निरूढ निरूढविकारेषु च वि
कल्पः। पश्वंतरे नियमः। आग्नी षोमीये तभावएवेति। पूर्णपात्रे च पङ्क्तो भवतितत्र अप्सु
पात्रासादनकालेऽग्नासादनप्रोक्षणेऽजस्य भवतः। विष्णुक्रमा अघस्यपशुशो भवंति
तिष्णुक्रमशब्देनादि विविष्णुरित्यतआरभ्यतूष्णीमाहवनीयोपस्थानांतेकर्माभिधी
यते। तत्कथं। सूत्रकारप्रस्थानात्। यतएवमाहाहवनीयं वोपस्थायव्रतादीनिचदिति।
अतएवंगम्यते। आहवनीयापस्थानांता विष्णुक्रमा इति। किंरू अतः अग्नीषोमीयोद
क्षिणाग्निहोमांता इत्तरेपशवः सामि दृयजुरंताः। निरूढस्वाहवनीयोपस्थानांता इति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे॰भा॰ध निरूढविकाराद्धविर्यज्ञपञ्चादौप्याहवनीयोपस्थानांता इति। हविर्यज्ञविधो ह्यत्रा-
१२ न्यः पशुबंधः सर्वविधोन्यः सहैव यज्ञविधो यस्मिन्ननुपनयति यस्मिन्नपः प्रण-
यति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्स्रुक्पात्रं निनयति यस्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमयत्यथ
हैष सर्वविधो यस्मिन्नेतानि क्रियंत इति श्रुतत्वात्। तथा चाहापस्तंबः। इष्टिविधो
वान्यः पशुबंधः सोमविधोन्यः सप्तत्रैतदपः प्रणयति सूर्पपात्रं निनयति विष्णुक्र-
मान्क्रामति स इष्टिविधोन्यः सर्वविध इति वा सन्नेयकमिति। सर्वविधे तु पश्चा-
वेतेषां प्रतिषिद्धत्वात्पशुपुरोडाशे प्रणीतादीनि भवंति। तत्राग्नीषोमीयपशुपुरो-
डाशे प्रणीताप्रणयनमाज्यभागौ चैते नावदेव। अन्येषां प्रतिषिद्धत्वात्॥ ॥परि-
स्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादिक १२
रोत्याज्यासादनांता दार्शपौर्णमासिका नैष्पथविधयान्यग्रहणादीन्पदार्थानर्थेनु-

ष्ठाय परिधिप्याज्यास्त्रं मौहूर्तायपञ्चीये कर्त्तव्याः पदार्थास्ताननुपदिशति। तत्र प्रागङ्कते चेदत्र
पूर्वं व्रतग्रहणं। ततः प्रणीताप्रणयनं। ततो मध्यमाहवनीयवर्जं सर्वेषां परिस्तरणं। त-
तः शूर्पाद्यनर्थे तु तद्वर्जं पात्रासादनं। अत्राहापस्तंबः। यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति
स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं वसाहोमहवनीये क्षिप्तां जुहूप्रषदाज्यधमनी दितः प्रसुप्त न्देते
दे शास्त्रस्थाल्यौ हृदयशूलमसिं कुंभीश्चिद्दशाखां शाखापवित्रं कार्ष्मर्यमय्यो वपा-
श्रपण्यौ द्विशूलां चौदुंबरं मैत्रावरुणदंडमास्पदघ्नं तु बुकदघ्नं वा रशाने चेति। अत्र
मानवा। ततो पत्नस्येध्माबर्हिः संनह्यत्याश्ववालः प्रस्तरो विधृती चकाष्मर्यमयाः परिध-
यो विंशतिदार्विध्मं वेदिं करोति यथोत्तरां वा रुणग्घासिकीं निःसारणांतां कृत्वावस-
तिश्चोभृते पाणी प्रक्षाल्य विहारं परिस्तीर्य पशुकानि पात्राणि प्रयुनक्ति प्रयमौ
त्पतितं शाकलं प्रज्ञशाखां वपाश्रपण्यौ रशाने शूलं मैत्रावरुणदंडमादानमपणि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.घ स्वधस्व स्वधितिर्विति। काठके। आहरं त्वा स्पपात्राण्यपरणी पृथमपराद नितं। स्वधे
१३ धिमेथा नोदशाल्को काष्मर्यमय्यो वपाश्रपण्यो स्थाने त्रिगुणं त्रिव्यामां द्विगुणं द्वि
व्यामां प्राश्नीमध्ववदानीय धितिं कुंभी दंडः। शूलहृदये प्रक्षालिते पश्शुः स्नाते पल्पद
मच्छेगा येन चार्थो विहारे परिस्तीर्य पात्राणि प्रयुनक्तीति। अत्रापूर्वाणामपि पात्राणा
मासादनं विहितमस्ति अतः शम्यासूपादीनामप्यासादनं प्रोक्षणं च कर्तव्यं। शूर्पाग्नि
होत्रहवण्या दानादीनर्थं लुप्तान्यदो पं स्विस्य पात्रप्रोक्षणं। अवहननादीनर्थं लुप्ता
न्मुक्त्वा आज्यनिर्वापो वेदकरणं च। संवपनादयः पदार्था अर्थलुप्तास्तानंतरा मुक्त्वा आ
ज्यापोधिश्रयणं पर्यग्निकरणं वल्कलाखननं च कृत्वोत्तरपरिग्रहादि आज्यासादनात् आ
ज्यसादनालंभालाभं भोदकालंभांतं कुर्यात्। उत्तरपरिग्रहादीन्यपत्त्योत्तरपरिग्रहस्या १३
हत्वा स्वधितिं जुहूवदसाहोमत्वनीयमुपभृत्स्पदाज्यधानी मि। तथानुपभृत्स्प
न्दोपलदादिखननादीत्यर्थः। अापस्तंबः। स्रुचां संमार्जनकाले स्रुवं संमृज्य तस्या २

पदाज्यधानी सादयतीति वा अत्र विशेषमाह॥ ॥सह पृषदाज्यमाज्यग्रहणं। आज्यग्रहण
मत्र सह पृषदाज्यं भवति। चतुर्गृहीतं जुह्वां चोपभृति चाष्टौ गृह्णाति पंचगृहीतं पृषदाज्यं
ज्योतिरसीति श्रुतत्वात्। अत्र काठके विशेषः दधीच निर्वपति यथाज्यं देवस्य त्वेत्येव च
तुर्गृहीतान्याज्यानि द्वितीयस्यामुपभृति तत्रोपस्तीर्य ज्योतिरसीति। दध्नः स्विष्टकृतमा
ज्यामभिघार्य शेषे हुतमाज्यस्य तस्य पञ्चभिघारणं वनस्पतिं च यजतीति। आपस्तंबे पि
। आज्यनिरूप्य दधि निर्वपत्यधिश्रयणांते दधनि क्षिपते नैतस्य दध्नः संस्कारो विद्य
ते इत्यपरे। आज्यग्रहणकाले चतुर्जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृति दधन्याज्यमानीयमही
नांप योसीति। पृषदाज्यधान्यां पंचगृहीतं ज्योतिरसीति वेति॥ ॥बर्हिर्विप्लक्षशाखा
स्तृणाति। बर्हिर्भिस्तीर्णं बर्हिः प्लक्षशाखाः स्तृणाति बर्हिष्येव वेदर्दक्षिणभागे। तासा
मुपरि हृदयादीनामवदानं छेदनं करिष्यते यतः प्लक्षशाखा बर्हिर्भवंतीति। अथ

उत्तर १

पत्रस्यान्तः ... न तर्वेदि अर्द्धं बर्हिर्दिश्यात् अग्निमादत्ते । तथा अवटं परिलिखतीद

देवस्य ... २५

वधतीति श्रवणात् । नाश्वतूष्णीमेवस्रुक्तेण तिन मंत्रेण अपूर्वत्वात् ॥ ॥देवस्य
त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखति इदमहं मित्याहवनीयस्य पुरस्तादेनर्वेद्यर्द्धं
। आज्यसादनानंतरं देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय आहवनीयस्य पुरस्ताद्यूपावटयूप
निखननार्थं श्वभ्रं गर्त्तं परिलिखति । इदमहमित्यनेन मंत्रेण पुनरपि यूपावटस्य
स्थाने विरोपयति । अंतरं वेदिवेदिमध्ये अर्द्धं अर्द्धं बहिर्वेदि । आहवनीयात्पू
र्वस्यां दिशि तत्रावटं खनतीदमहमिति स्पष्टत्वात् ॥ ॥उपरसंमितं खनति । उपरो यू
पस्य मूलभागो निखननार्हः पंचमो भागः । तेन संमितं तत्प्रमाणं निम्नं अवटं खने
ति । उपरेण संमा यावत् खनतीति स्पष्टत्वात् । छिद्रो गस्तत्र यूपावटे च कश्चिदुपघात
स्यात्सार्द्धेनः खने चतुरंगुलं लग्नां स्यपांशुभिः पर्युप्तास्ति धीघघासारस्य तेन देशो
सर्वत्रेति ॥ ॥प्राचः पांसून्नुद्वपामि । प्राचः अवटस्य प्राच्यां दिशि पांसून्खननेनोद्धी २५

र्णान्धूलिराशिमुद्वपति । अवरात् बर्हिर्निधापयति । अथ खनतिर्बावमुत्करमुत्किरत्ती
ति स्पष्टत्वात् ॥ ॥तदग्रेण यूपं प्राचं निदधाति । तस्यावटस्याग्रेण पुरस्तात्प्रांचं प्रा
गग्रं यूपं निदधाति । तदग्रेण प्राचं यूपं निदधातीति स्पष्टत्वात् तनमवटमग्रेणावटस्य
पुरस्तादिति हरिस्वामी ॥ ॥कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन् । तस्मिन्यूपे कुशमुष्टिमुप
रि निदधाति । एतावन्मात्राणि बर्हिंष्युपरिष्टाद्धिनिदधातीति स्पष्टत्वात् ॥ ॥प्रथ
मशाकलं च । चकारात्तस्मिन्नेव यूपे प्रथमशाकलं निदधाति यूपे छिद्यमाने यत्प्र
थमापतितं शाकलं तं प्रथमशाकलं । तदेवोपरिष्टाद्यूपशाकलं अधिनिदधातीति
स्पष्टत्वात् ॥ ॥ अग्रमुत्तरेण च चात्वालं । अग्रमुत्तरेण यूपाग्रस्योत्तरतः समीप एव चषा
लं निदधाति । पुरस्तात्पश्चान्नष्टचषालमुपनिदधातीति स्पष्टत्वात् ॥ ॥यवोसीत्यस्मु
यवानोदकेन सग्रममध्यमूलान् । निनेदिवेति प्रतिमंत्रं यवोसीत्यनेन मंत्रेण स्रुक्
पे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द·भा·६ त्वात्वरुत्पुत्रौ किंकेषु यवानो ध्य यवान्दृहि स्यादिवेत्वेति प्रति मंत्रं येवो मीसाने नमंत्रि
१५ क्रमेणा यूपस्याग्रं यूपस्य मध्यं यूपस्य मूलं च प्रोक्षतीति नाभिर्यवमतीभिरद्भिरग्रादिषु
प्रदेशेषु यूपं प्रोक्षतीत्यर्थः। अर्थयवमत्यः प्रोक्षण्यो भवंतीति सोमा वै वबंधुः सयवो
नावंतिगवीसीति। अथ प्रोक्षतीति प्रकल्पस प्रोक्षति दिवे त्वेत्यादिक नत्वात॥ ॥प्रो
क्षामीति सर्वत्र साकांक्षत्वात्प्रोक्षामीति क्रियापदं सर्वत्र दिवे त्वेत्यादित्रिष्वपि
मंत्रेषु प्रयोज्यं कुतः। साकांक्षत्वात्। साकांक्षा ह्येते दिवे त्वेत्यादयः क्रियापदाभावात्
। तस्मान्निराकांक्षीकरणाय प्रोक्षामीति पदं सर्वेषु प्रयोज्यं॥ ॥अवटेष्वासमासिंचति
शुंधतामिति। प्रोक्षणीशेषमवटगर्तेष्वासिंचति शुंधतामिति मंत्रेणास्मुंधंतां पितृ
दक्षकत्वादमंत्रस्यापि द्वयोरुदकालंभो भवति। अथायाः प्रोक्षण्यः परिशिष्यंते १५
ता अवटेष्वनयति शुंधंतां लोकाः इति श्रवणात्। यूपैकादशिन्यां प्रत्यवटं शेषः सेकः।

तमेवैतन्मेध्यं करोतीति वाक्यशेषे अवटसंस्कारत्वावगमात्। अपरे त्वेवमाहुः।
प्रोक्षणी शेषा...कृतार्थानां इयं शेषप्रतिपत्तिरेव। नत्ववटसंस्कारः। तमेवैतन्मेध्यं करो
तीत्येतत्वर्थवादमात्रं॥ ॥बर्हिरिति। पित्र्यमुदे त्विव आस्पति पितृषदनमसीति। पितृषद
नमसीति मंत्रेण तस्मिन्नवटे प्राचीनाग्राणि उदीचीनाग्राणि वा बर्हींषि आस्त
णाति एवं कुशानास्पति प्रति मंत्रं यस्य कुशामुष्टिर्यूपस्योपरि निहितस्यायं
विनियोगः। अस्यापि मंत्रस्यापि पित्र्यत्वादुदकालंभः। अथ बर्हिरिति प्राचीनाग्राणि वोदी
चीनाग्राणि वा स्तृणातीति पितृषदनमसीति श्रुतत्वात॥ ॥प्रथमशकलं चाग्रेणीर
सीति। प्रथमशकलं च यूपावटे प्रास्यति अग्रेणीरसि इत्यनेन मंत्रेण। अथ यूपशकलं
प्रास्यतीति श्रुतत्वात्॥ स प्रास्यत्यग्रेणीरसीति च॥ ॥स्कंवणावेदनुहोति तूष्णीं। तत
आज्यस्थाल्या उपवेषदेशे तूष्णीं स्रुवेण जुहोति। अथ स्कंदानुद्दत्वा अवटमभिजुहो

दे·भा·द तीति श्रुतत्वात्। मंत्रेणाश्नाधाना तूष्णीमिप्यनेन स्वाहाकारो निवार्यते। इदं प्रजापत्य
१६ इति प्रयोगः। अवटस्य तु परिस्तरणं भवति॥ ॥पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानोवा
यूपमनक्त्युदङ्मुखः उपविश्य। यूपं पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा उदङ्मुख उप
विश्य प्रथमं यूपस्य दक्षिणेन। ततो यूपं तैकैकेनाज्येनानक्ति। अन्वस्य त्वेवमाह
आपस्तंबः। अथैनमस्त्रिष्ठकेनाज्येन यजमानो यतः शकलेनानक्तीति। अत्र परिक्र
मणविधानात् दम्पत्योरानायर्तट होमेनामुत्तरत उपविष्टेन कर्तव्यं। उदर्सीन उपनेन उ
सामर्थ्या देवार्थाः परिक्रमणं प्राप्नोत्येव। यजमानस्यानुनप्राप्नोतीति स्पष्टमुच्य
ते पुरस्तात्परिक्रम्येति। मा भूत्संनिधानादपरिक्रमणमिति। अथ पुरस्तात्परीत्यो
दङ्ङासीनो यूपमनक्तीति श्रवणात्॥ २॥ यूपायाज्यमानायानुवाचयति। अध्वर्यु १६
र्यजमानो वा यो यूपमनक्ति स एव यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्येवं होत्रा अनुवाचनं कार

यति। सम्प्राह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति श्रुतत्वात्॥ ॥देवस्त्वेत्यनक्ति। देवस्त्वा सवि
तेत्यनेन मंत्रेण यूपमनक्ति आ ज्येनेत्र स्वयं ती पष्टः। सोनक्ति देवस्त्वेति श्रुतत्वात्। एत
च्चांजनमुपरदेशं वर्जयित्वा वा श्रिष्टस्य सर्वस्य यूपस्य सर्वाभिमुखं कार्यं॥ ॥चषाल
मुभयतः। चषालमुभयतः इत्यंत्र बहिः स्थाने नैव मंत्रेणानक्ति। अथ चषालमुभयतः
प्रत्यस्य प्रति मुंचति सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति श्रवणात्। देशभेदान्मंत्राहत्ति
र्भवतीति वति पादितमग्निसंमार्गे। पूर्वं मध्येनक्ति ततो बहिः॥ ॥अक्तं प्रति मुंच
ति सुपिप्पलाभ्यइति। सुपिप्पलाभ्य इति मंत्रेणानक्ते वा कं चषालं यूपाग्रे प्रतिमुंचति
पूर्वोक्ते स्थाने। ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुंचति द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वा तरस्यातिक्रांतं यूपस्येति। अत्र
प द्विराब्राह्मणे पठ्यते। आज्ञाय्यं त्वालं कुर्वत्यस्तेन वा स्वसाच्छादयतीति। अविरुद्ध
त्वात् तदपि कर्तव्यं। सोपरमग्निषादे ग्रामत्कौ परिव्ययणदेशात् समंतं परिमृज्याध्वर्युर्ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वस्त्रजे दापरिव्ययणात।सोपरं सहोपरेणावत्रेतद्वतिसोपरं यूपस्याग्निष्ठादेशंग्निसं
मुखाच्छ्रि देशे पुनस्तानैव मंत्रेणान्को।ततोध्वर्युः परिव्ययणदेशंयूपस्यारशनाबंध
नस्थानंसमंतंपरिमृशयसर्वतो हस्तेनगृहीत्वाआपरिव्ययणाद्ध्वर्युर्नाविसृजेत॥
अग्निष्ठादेशस्यसोपरस्याञ्जनविधानात्पूर्वयूपोञ्जनेउपरदेशावर्तिकाले चेमिति
कम्पते।आ तमग्निष्ठामनक्ती।त्याद्यपि अतमग्निष्ठामिति छेदः।अग्नौअग्निसमीपे
तिष्ठतीत्यग्निष्ठा।यूपस्याग्निः उन्यासन्नाश्रिता आ अन्तात्आतमुपरेथनक्तीत्य
र्थः।ननुचोपरस्याप्यग्निष्ठास्ति।सत्यं।तूपर्यधः स्थितायाः स्वदेशोयस्तस्यालस्यतेतद
र्थवचनं।अन्यथातुसर्वाएवाश्रयो यूपस्य मानेअग्निष्ठाविशेषः।यजमानक
र्तृकांजनपक्षेसोप्यग्निष्ठाञ्जनंतंयजमानएवकरोति।ननुसूत्रेल्पवादेशदर्शना १७
दध्वर्युः।सतुतत्रपूर्वकालतामात्रे।अञ्जनस्यवचनिकत्र्कर्तृकत्वात्।तथासूत्रपरि

व्ययणेत्र तिसमंतस्यपरिमृशतीति व्याख्यायते।परिव्ययणे रशनयासंवरणं।तत्प्रतितेनल
द्भितेयूपदेशेनाभिमात्रे।तत्रचसमंतसर्वतः परिमंडलेनपरिमृशति।नचात्र देशं वि
सृजत्यापरिव्ययणात।रदं वै यूपमुच्छ्रित्याध्वर्युरापरिव्ययणान्नोत्सृजेदिति श्रुतेः
देवस्था तथाचाहापस्तंबः रशनासवितामिथुनत्वेनत्येस्कंदेण संततमनवछिंदन्नग्निष्ठाम
भिमन्त्रयोपरादिति।अधुनाअग्निसमीपवर्त्थानाभावात्सूत्रेग्निष्ठादेशमित्युक्तं
नचात्याल्देशादुपरवदेशाद्दंतः पात्यदेशेइत्यादि।इहैवयथापरिव्ययणदेश
मिति।उच्छ्रीयमाणायानुवाचयति।ततोध्वर्युरुच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्येवंहोत्राम
नुवाचनंकारयति।अथो होच्छ्रीयमाणायेति श्रुतत्वात्।आपस्तंबः।यूपायोच्छ्रीयमा
णायेति संप्रेष्यत्युच्छ्रीयमाणायेति वेति॥ ॥द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयति।तेनाभिमात्रेसर्व
तोगृहीतंयूपंद्यामग्रेणेति श्रुतत्वात्॥ ॥यातइतिमिनोतियातेधर्माणीतिमंत्रेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५ यसमापेक्ष्योदित्यर्थः। संप्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनोतीति श्रवणात्। संप्रति अग्रं ज्ञस्यारूढो अग्निमाहवनी ५

दे·भा·द यूपमवटे मिनोतीत्यवटमध्ये यूपस्य मूलं प्रक्षिपति प्रवेशयतीत्यर्थः। अथ मि
१८ नोतीत्यातधमानीतिश्रुतत्वात्। दुमित्प्रक्षेपणे इत्यस्य मिनोतीति रूपं॥ ॥अग्निष्ठा
संप्रत्याहवनीयं॥ तथा यूपमवटे मिनोति यथाग्निष्ठा अश्रिः आहवनीयं संप्रति आ
हवनीयसंमुखी भवति। या अश्रिः पूर्वेस्मिन्परा आरूढा। तो विद्धितां रुत्वा धुनात
माहवनीयं अग्निष्ठामश्रिं मिनोतीति तथा च यूपमवटे प्रक्षिपति यथाग्निष्ठा गरुर्भवति
हतिहरिस्वामिनः। यूपैकादशिन्यां सर्वयूपानामाग्निष्ठा आहवनीये संप्रति कर्तव्याः। ब्रा
ह्मवनित्वेतिपांसुभिः पर्यूहति। ब्रह्मवनि त्वेति मंत्रेण यूपावटं पांसुभिः पर्यूहति पूरय
तीत्यर्थः। अथ पर्यूहतीति श्रुतत्वात्॥ ॥ब्रह्मदृं६ हेति मैत्रावरुणदंडेन समंततस्त्रिः पर्य
षति। ब्रह्मदृं६ हेति मंत्रेणाध्वर्युर्मैत्रावरुणदंडेन तं पांसुभिः पूरितं गर्तं समंततः सर्वतस्त्रिः १८
पर्यषति पूरितः कुड्डनेन पांशून वक्षः प्रवेशयति पिहयतीत्यर्थः। अथ पर्यषतीति अव

णात्॥ ॥समं भूमिं कृत्वा द्विरुपासेच्य विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धं। तम
वटं परिपिष्टेन समं भूमिं कृत्वा परितो वर्तमानया भूम्या समं कृत्वा द्विर्द्वौ वारौ उपसि
च्य यूपमन्वारब्धं हस्तेनान्वारंभं यजमानं विष्णोः कर्माणीत्यमुं मंत्रं वाचयति अथ पर्यूहत्य
थ पर्यषति समं भूमिं परिषणं करोतीति अथापनुपनिनयति अथैवमभिपद्य वाचयति अ
विष्णोः कर्माणीति श्रुतत्वात्। अत्र यूपमन्वारभस्वेत्यध्येषणा कार्या। कुतः। अथैवम
भिपद्य वाचयतीति समानायामेव श्रुतौ सामात्वं भस्त्रो दुबर्यातिभे चतस्यासूत्रणाद
वाराच्च। अनेकयजमानके सर्वे यजमाना वतं। यूपान्वारंभो गृहपतेरेव। परार्थत्वात्॥ ॥
तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणं। चषालमीक्षमाणं यजमानं तद्विष्णोरित्यमुं मंत्रं वाचयति
अथ चषालमुदीक्षतेतद्विष्णोरिति श्रुतत्वादीक्षमाणं वाचयतीति शाखांतरात्। केचि
दत्र चषालमीक्षस्वेत्यध्येषणं कुर्वीतीत्यपयुक्तं श्रुतौ सूत्रे चादर्शनादिति। तथा चा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.६ पस्तंबः। तद्विदुषो रिज्ञ यंपेद्वनइति। अनेकयजमानके सर्वेषां वा वनं। वषाले ज्ञाणंतुप
१५ राधीलाङ्ग्रहपतेरेव॥ ॥परिवीयमाणायानुवाचयति। ततोध्वर्युः परिवीयमाणायानुब्रूही
ति होतारं संबोधयति। आपस्तंबः। यूपायपरिवीयमाणायानुब्रूहीति संप्रेष्यति परिवीयमा
णायानुब्रूहीति वति। यूपायेत्यन्ये षापि सूत्रेषु त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना। तया नाभि
मात्रे त्रिवृतं पिव्ययति परिरसीति। त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना रज्जुर्भवति तया रशान दर्न्नेमयीप
या रशना मध्यभागेन नाभिमात्रे प्रमाणत्वा यजमाननाभिसंमिते यूपस्य देशे यूपस्य
नाभिमात्रे मध्यदेशे वा त्रिवृतं त्रिगुणं प्रदक्षिणं परिव्ययति। व्येञ संवरणे। संदृणाति
परिवेष्टयति। स्वर्थः। अपपरि व्ययत्पन्नमनाये न्वेव परिव्ययति तस्माद्देवपरिव्ययति प्
वेवहीदेवास्सोभवतीति अतत्वा हामः परिधानस्थाने नाभिमात्रे परिव्ययती त्युक्तं। तथा चा १५
हापस्तंबः। नाभिदघ्ने रशनया त्रिः प्रदक्षिणं यूपं परिव्ययति मध्यदेशे वेति मानवे वैच।

परिवीरसीति नाभिदघ्ने त्रिवृता त्रिः परिव्ययन्नुत्तरं प्रदक्षिणमिति। अनेकयजमानकेस्य
मंत्रस्योहः। परीमौ यजमानौ परीमान्यजमानानीति॥ ॥सर्वः स्वरुपान्ततरस्यामंते प्रवेश
यति। परिव्ययणानंतरं तोर [illegible]नां संस्कृतस्यारशनायाम ध्ये विष्टितायाः अग्रशिष्टाङ्
भौ प्रोतौ परस्परसंसक्तस्य मिश्रीकृत्यान्यतरस्यां सिचि प्रोतेऽग्रे प्रवेशयति। अत्राह मनुः
प्रादेशमात्रे समस्याणीयांसे स्वचीयसीति। कठसूत्रे प्रादेशमात्रे संप्रवेष्य वा ण्यः
स्यो स्वचीयसीमतिवत्येति। आपस्तंबः। अधो दूरे परिव्ययेद्वृष्टिकामस्योपरि दूरमदृष्टि
कामस्यैके। यंकामयेत त्मस्य पत्नायेतेति नयांतेत्तस्य व्यतिषजेत्व दृष्ये यं कामयेत तपु
मानस्य प्रजायेत तस्योत्तंतस्य प्रवेष्या एण मतिस्वविमत्यवीयेति। अद्ध तनुभयथा शास्त्रोक्त
रेदर्शनात् स्वचूकृतात्मन्यतरस्यामिति स्तृतिं यूपस्य मध्यदेशे परिव्ययणप्रक्षेवाजपेय
यूपे कादर्शान्यादो निश्रेणीमारुह्य यूपस्य मध्ये परिव्ययणं कर्तव्यं॥ ॥यूपशकलमस्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

देभा॰ ६ मवगूहत्युत्तरेण। निर्थो दिवः सूनुरसीति। अग्निष्ठामश्रिमुत्तरेणास्या यूपानिर्देष्टिना
२० यारशनापायूपशकलं स्वरुमवगूहतीत्यधो मुरवरशना यूपांतराले पूर्ववेशयत्तोय
र्थः। दिवः सूनुरसीति मंत्रेण। अथ यूपशकलमवगूहति दिवः सूनुरसीश्रुतत्वात। उत्तरे
णाग्निष्ठमध्यमेरशनागुणेवगूहत्युत्तरमेवाम सर्वेषु वा द्वायोरध्वरयोरितिवात्तसेनय
मिति आपस्तंबः॥ ॥बहुषु यथास्वं। एकादशिन्यश्वमेधादौ बहुषु यूपेषु सत्सु यथास्वं स्व
रूपमवगूहति यो यस्य यूपस्य स्वरुस्तं तस्मिन्नेवगूहेत्। तस्माद्यदि यूपैकादशिनीस्या
स्वरः स्वमेवावगूहेदविपर्यासमिति श्रवणात्। एकादशानां वर्ग एकादशिनी। यूपानामे
कादशिनी। यूपैकादशिनी। सा च यत्र पश्वैकादशिनी भवति तत्र विकल्पते। अतस्तां कदा
चिड्डागिनीमैगोहत्वा हयादि यूपैकादशिनी यूपानामेकादशकः स्यात् ततः स्वरुमेव यास्मि २०
न्यूपे निष्ठद्यमाने यः शकलो गृहीतः स एव तस्मिन्नवगूहनीयः। अविपर्यासो। विपर्ययस्यावि

पर्यास विपर्यासो। न विपर्यासम अविपर्यासः। अन्यदीयस्यान्यत्र तिनयन विपर्यासः। तमकुर्वी
न॥ ॥उपावीरसीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति। उपावीरसीत्यनेन मंत्रे
णास्तृतबर्हिषस्तृणादन्यदर्भतृणमादाय तेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यंचमवस्थितं पशुमुपस्पृ
शति पशुमालभते। उपदेवानित्यनेन मंत्रेण। अथ तृणमादायोपाकरोतीति पृथक्त्वप सतृण
मादत्त उपावीरसीति श्रुतत्वात। काठके। नुपदेवानिति पशुमुपाकरोति प्लत्पस्तुत्व मिति। आ
पस्तंबोपि। पशुस्नापयेति। कूटकर्णकाणारवंडबंडशोणसप्तशफवर्जयद्यगहीनः स्याद
गतो वा विरूपैकेषां वैष्णवो सारस्वतो बार्हस्पत्यानितिवहुत्वा प्रयोजयेदिति पृथक्त्वपुर
स्तात्प्रत्यंचं पशुमुपाकरोतीति। किं जातीयं पशुमित्याकांक्षायामाह॥ ॥छागं मंत्राम्ना
नात्॥ छागमजं पशुमुपाकरोति। कुत एतत्। मंत्राम्नानात्। होतायक्षदश्विनौ छागस्य पादि
युमेदसु छागस्याम्नानात्। तथा अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसो नुब्रूहीति। यदि च छागे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुत पश्वङ्गं ब्राह्मणोक्तमेव द्रष्टव्यमिति नियमः मिश्रकाः तेषां न जातं तेषां पशून् पाकुर्यादिति
कीदृशं

दे॰भा॰द
२१
यागसाधनं भवति। तदायं मंत्रः संगतार्थो भवति नान्यथा। तस्माच्छागमेवोपाकुर्यात्
॥ ॥ अव्यंगं। अव्यंगतमंगं च हस्तः कर्णादिकं यस्यासौ व्यंगः न व्यंगः अव्यंगस्तं अव्यंगं अन्यू
नांगमविगतांगं पशुमुपाकरोति। शाखांतरात्। अत एवापस्तंबः। कूटकाणखंडखंजश्लोण
सप्तशफवर्जमिति॥ ॥ यथामंत्रवर्णं ब्राह्मणो वा ब्राह्मणे ब्राह्मणे मंत्रे अनुत्तमामनामन्यान्
मित्यस्मिन्यादृशः पशुरभिहितः तादृशं पशुमुपाकुर्यात्। मानवमंते पिष्टमंते श्राद्धमंते
वेत्यर्थः। तादृशस्य मंत्रे प्रतीयमानत्वात्॥ ॥ नाचोदितत्वात्। नैतदेवं। यदुक्तं ब्राह्मणे मं
त्रे या दृशः प्रतीयते तादृशं पशुमुपाकरोतीति। कुतः। अचोदितत्वात् न ह्येवं विधचोदनास्ति
मानवमंते पिष्टमंते श्राद्धमंते वोपाकुर्यादिति। तस्मान्नायं नियमः॥ ॥ अग्निमंथनं पाहोमान्क
रोति। उपाकरणानंतरमग्निं मथ्नाति। तत्र चशाकलादानादिष्वाहोमान् करोति अग्नावग्नि २१
रित्याहुतिहोमांतं करोतीत्यर्थः। वैश्वदेवपर्वोक्तं मंथनधर्मं श्रापणादिमाहोमान्करोतीत्युक्तं।

तन्मदतश्चेदुमे अपि न वदतः।२
अन्यथा अनामधेयत्वान्मंथनमात्रं स्यात्। अथोपाकल्प्य पशुमग्निमाथित्वोपुनक्तीति शि १
श्रुतेः॥ ॥ उपाकरणमंथने वा। उपाकरणमंथने वा भवतः। विकल्पेन भवत इत्यर्थः। तृ
णेन पश्वोरूपस्पर्शने पश्चादुपाकरणं तस्य पुनर्वचनं मंथनेन सह संनियोगा
र्थं। तेन संयुक्तयोरेवानयोर्विकल्पः। यदि भवतस्तदा न भवतः नलयोनैरकेतभवती
ति। तदा पुनर्नोपाकुर्यान्नाग्निं मंथेदित्यन्ये। वादार्यां जसोपरेत्याभिधयनियुज्यादि
ति तद्युतयानकुर्यादित्याधर्मे। तिरश्चां विकीर्षेदेवं तस्मादेतदेवानुपदीयादिति
श्रुतेः। नोपाकुर्यादिति पक्षांतरे। रशनोपश्रुतिं योजनीमादाय गहीत्वा अंजसा ऋजु
नैव मार्गेण पशुमुपगम्य। नमंथनार्थं चान्यत्र गच्छेदित्यभिप्रायः। अभिधयं अभिप्
र्वो दधातिर्बंधने वर्तते। रशनया बध्नन् पशुं यूपे नियुंज्यात्। इति। यथा कश्चिद्धर्मेति
रश्चां तिरो गमयितुं हिंसा विकार्षिदेवं स्यात्। तिरस्पूर्वस्यों वा। तर्पितस्य थापत्यय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे·भा·६
२२

ससुमर्थोत्पयं। अविस्त्रादिपन्नत्वो यौ। तस्मादेतद्देवयथोक्तमुपाकरणं मंथनं हवनं चानु
पूर्वेणपरिसर्वतोयूपो देशामियात। गच्छेत्कुर्यादित्यर्थः इति हरिस्वामी॥ ॥द्विगुणरशा
नया। द्विव्याममयाकौशपापाशं कृत्वांतराशृंगमभिदक्षिणेबध्नात्यृतस्यत्वेति। ऋत
स्यत्वेतिमंत्रेण। द्विगुणरशनया। द्विगुणावासौरशना च द्विगुणरशना। पशुबंधना
र्थी रज्जुः। तयाकौश्या दर्भमय्या पाशंनामपाशंकृत्वा अंतराशृंगं शृंगयोरंतराले पशुं ब
ध्नाति कथं अभिदक्षिणं। दक्षिणे शृंगे से मुखं पाशं प्रतिमुंचेदित्यर्थः। पाशं कृत्वा प्र
तिमुंच त्वृतस्यत्वेति श्रुतत्वात। पाशंनामपाशमिति हरिस्वामिनः॥ ॥देवस्यत्वेति
यूपे। देवस्यत्वेति यूपे पशुं नियुनक्ति बध्नातीत्यर्थः। दक्षिणे हि शिरसि पाशं नद्धेन २२
पाशप्रतिमुंचाधर्षमानुष इत्युत्तरतो यूपस्य नियुनक्ति पापस्तेव॥ ॥ऐंद्राग्नः सौर्यः प्रा
जापत्यो वा। अयं निरूढपशुरैंद्राग्नदेवतो भवेत। अथवा सौर्यः सूर्यदेवतो भवेत।

अथवा प्राजापत्यः प्रजापतिदेवतो वा भवेदिति त्रयो विकल्पाः। तदाहुः किं देवत्य एषः पशुः
स्यादिति प्राजापत्यः स्यादित्याहुः। अथो अथाहुः सौर्य एवैष पशुः स्यादिति अथो अ
थाहुरैंद्राग्न एवैष पशुः स्यादिति श्रुतत्वात॥ ॥यमिच्छेत। एतेषां त्रयाणां ऐंद्राग्नादीनां
मध्ये यमिच्छेत्तं यद्देवतं पशुं कर्तुमिच्छेदैंद्राग्नं वा सौर्यं वा प्राजापत्यं वा तेषां च त्रीवं कुर्या
दित्यादि विकल्पो वा। प्रथमप्रयोगे यश्चारब्धः स एव कर्तव्यं कर्तव्य इत्यर्थः। न पुनरिच्छयोगामि
च्छया। अतिक्रमाद्युत्क्रमेण सूत्रेण प्रथमप्रयोगे यदृच्छा विकल्पार्थे। अतः प्रथमप्र
योगइच्छाविकल्पः। द्वितीयादिप्रयोगेषादिति कल्पोयं आरब्धस्तमेव यावज्जीवं कुर्यादि
ति॥ ॥पिष्टभूत्या चार्यास्तु प्रयोगामिच्छाविकल्पाश्चमि वेदसूत्रव्याख्यानवंतः। व्याख्यात प्रतिरू
रेव ह्रूतवंतः। तथाहि। सवनीयानूबंध्ययोर्निरूढस्य पशोरग्नीषोमीयप्रकृतित्वं वदस्यातिस
ग्नीषोमीयास्य पशुर्विकृतित्वेऽपिलक्ष्यप शावस्त्रेणो निरूढप्रकृतित्वमुच्यते। यमिच्छेत। यमिच्छे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.द्द पशुं कर्त्तुत लिङ्गं धर्माणां कुर्यात्। नोदनासामान्यात्। लिंगं च वसो रमण्यो स्विष्टकृ
२३ द्वे च स्त्रास्य भागयोः रूपलक्षणं। अग्नस्त्वेति पशुप्रोक्षणाभिः प्रोक्षति। अग्रास्त्वेत्यनेन
मंत्रेण प्रोक्षणीभिः संस्कृताभिः पशुं प्रोक्षति। अत्र च पूर्ववत्सन्नहविः प्रोक्षिण्यामि
ति ब्रह्माणमामंत्रयेत। ततस्तेन प्रोक्षस्व यज्ञमित्यनेनानुज्ञातः पशुं प्रोक्षेदिति। स प्रो
क्षणद्रव्यस्वौषधीभ्यः इति श्रुतत्वात्॥ ॥अपां पेरुरिपास्या उपगृह्णाति। अपां पे
रुरिति मंत्रेण प्रोक्षणीः पशोरास्यो मुखे उपगृह्णाति मुखस्याधस्तात् संततनाः एव प्रोक्ष
णीर्धारयतीत्यर्थः। अथोपगृह्णात्यपां पेरुरसीति श्रुतत्वात्। उपगृह्णात्यास्यं पान
र्थं। कुत एतत्तदेनमंतरतो मेध्यं करोतीति हरिस्वामिनः। ततश्च पशूहणं पानार्थं। तथा चा
श्वमेधे श्रूयते। अथोपगृह्णात्यग्निः पशुरासीदिति पद्भ्यामन्यपायित्वाश्वं पुनः संस्कृत्य २३
प्रोक्षणीरितरान्पशून्प्रोक्षतीति। ततश्च दक्षिणांगे वे पिधायनीयः॥ ॥आपो देवीरित्य
ञा।।

धस्तादुपोक्षति। आपो देवीरित्यनेन मंत्रेणाधस्तात्पशोरुदरहृदयप्रदेशे उपोक्षती
ति। अथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीरिति श्रुतेः॥ ॥३॥ ॥इध्मप्रोक्षणादिकरोत्याप्रया
जेभ्यः। होतारमामंत्र्य होत्रषदने सादयित्वा यजमानमभिध्यमानायेति। इध्मप्रोक्षणादिध्मप्रो
क्षणादारभ्याप्रयाजेभ्यः प्रयाजहोमपर्यंतं प्रकृतं कर्म करोति। विकृतावसरे प्राकृत
कर्मे प्रवृत्त्यर्थमिदमुक्तं। अथाधस्तादुपोक्षणीत्यस्यानंतरमथाहाग्नये समिध्यमाना
यानुब्रूहीति सत्त्वरमाघारमाघार्येत्यादि। तत्र चैतत्सह्नतो होता होतृषदनं प्रविश
ति। अथापि भिष्णुरेति नेवा एत एकादशप्रयाजा भवंतीत्येवमेतस्य श्रवणे वर्त। तत्र वि
शेषमाह॥ ।आघाराघारहोमानंतरमाघार्य पशुं पूर्वेण समनक्ति ललाटे स्कंधे।
श्रोणी पुसन्नदिति घृतेन तिष्ठति मंत्रे। उत्तरमाघारमाघार्योत्तराघारहोमानंतरं पूर्वं ध्रुवा समंज
नाद्वा गेव प्रथमं पशुं ललाटे स्कंधे श्रोणी पुलले ला टे भालेस्य सपोदक्षिणोत्तरस्कंधयोः श्रो

दे.भा.६ २४

एवोद्दिष्टो न रकयोश्च जुहस्तेनात्येन जुक्के न समनाक्ति। एते प्रुष्वा न पुपश्च्युमत्स्य यति। सं ते प्राण इति त्रिभिः प्रतिमंत्रं। समनक्ति मार्गारम्भायां पाम(ः) स्पर्शयित्तु चौ पर्यन्तम्
क्षा पश्च(ः) समनक्तीति प्रकृते सललाटं समनक्ति सं ते प्राणो वातेन गच्छतामिति सम
गा नियजत्रैरिति(ः) सयोः सं यज्ञपतिरा शिषेति श्रो एणे इति शक्त लोह। तत्रोसयोश्चो
ष्योश्च मन्त्रा हेतिः। ततोध्रुवास्थमं तेनैस्तुष्णा दर्ने च। अनेकपाशुके प्रतिपशुल ला
टांसश्चोणि समं तनं। प्राकृते व विकृता विस्मनेनन्यायेन प्राकृते ध्रुवासमंजनं वेक
नात्पश्चु समंजनात्पूर्वं माभूदिति यत्नः कृतः। स्व्रकृता पश्च पूर्व(ः) समनक्तीति अत एव व
त्वचनाभावः तत्र प्राकृते हतकर्मणां निपाते प्राकृतं पूर्वं भवतीति। तद्यथा पित्र्यायामि
ज्यानंतरं पिंडदानात्प्राक् अनंतनद्दक्षिणादानादि। यथा वैश्वदेवादौ पर्वणि हविरासा २४
दनानंतरं प्रागग्निमंथनाद्धविरालंभात् मालंभोदकस्पर्शना निपथ्याच्चरणनुप्रहर

ना.द.का.उ.१

णानंतरं प्राग्वाजिनयागादात्मालंभो यथा सरवनीयेषु निर्वपानंतरमेव हविषोऽ
दनाभिवासनोत्तरं प्राक्प्रचरणी होमादिति। अनेकयजमानके पशुश्रोणयोः समंज
नमंत्रे ऊहः। संयज्ञपतीश्च। शिषेति द्वियजमानके। सं यज्ञपतयश्चाशिषा सं गच्छंता
मिति बहुषु॥ ॥प्रस्तरप्रहोतारमामावयामहाग्निर्हदैवानां विश्यो पुरएतायं यजमानोम
नुष्याणा(ः) सुन्वन्निति सुत्पेतयोरस्तृ रिगार्हपत्ये दीदयच्छतः(ः) हिमादाघूराधा(ः) सीरे
स्वानावसंस्थानेतत्त्वरति। होतारे प्रहृत्य पश्च्य जितिविदाश्रावणपूर्वकमग्निर्हवोदेवो
होतेति मंत्रेण होतृवरूरणं कृत्वा पुनराश्राव्याग्निर्हदेवीनामिति समुमंत्रं अस्य चा
नेन्द्रत्वेवमंतमध्वर्युरा हब्रुवीति। अत्र मंत्रे यजमानो मनुष्याणामित्यत्र सुत्येह नि
रूत्तुयास्वार्धवरणे सुन्वं यजमानो मनुष्याणामिति प्रयोगः। सुन्वन्मनुष्याणामित्य
नावदेवेति केचित्। तन्नोपपन्नं। सर्वेषु शाखांतरसूत्रेषु सुन्वन्यजमान इति प्रयोगस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे॰भा॰६ दर्शनात्। अथ प्रवरायाश्रावयति सा सावेव बंधुरथ द्वितीयमाश्रावयति होतृवदहो
२५ तारो भवतः स मैत्रावरुणाय यादेवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रवृणीते ग्निर्हि देवीनामि
तिहि श्रातः। अथ यातो हाप स्तंबः। देवं चमानुषे बह्नोता रोवृत्वोधुन राश्रोप्रमैत्राव
रुणं प्रवृणीत इति। अनेन कु यजमानके वास्य मैत्रस्य विपरिणामः। अग्निर्हि देवीनां विश्रां
पुरएते मोयजमानो मनुष्याणां तेषामस्तु रिणाहृ पत्पंदी दयन्नो हि मास्त्वयो यवोराधम
इसोसंदृचानाश्रसंदृचानास्त्वर इति द्विजयमानको। अग्निर्हि देवीनां विश्रांपुरए
ते मे यजमानो मनुष्याणां ते वामस्तु रिणाहृपत्पंदी दयछ्रन हिमा स्थ्यामो यवेपंच
यवःत्र्यवइत्यादि यजमानसंख्यानैकाविधमुक्ता राधम इसो संदृचानास्त्वइति
बहुयजमानके॥ ॥मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशि
षा प्रयच्छामीति। वरुणानंतरमध्वर्युर्मैत्रावरुणाय दंडं समर्पयति। मित्रावरुणयोस्त्वि २५

ति सूत्रपठितेन मंत्रेण। उपविश्य प्रयच्छति। शारवांतरे यजमानः प्रयच्छतीत्युक्तं। कीदृशं
दंडमित्यपेक्षायामाह॥ ॥औदुंबरं यजमानमुखमात्रं। औदुंबरमुदुंबर वृक्षावयवं
तथा यजमानमुखमात्रं। यजमानस्य मुखप्रमाणमस्यास्य सो यजमानमुखमात्रः तं यज
मानमुखमात्रं॥ ॥दीक्षितदंडं सोमे। सोमे सोमयागे दीक्षितदंडमध्वर्युर्मैत्रावरुणाय प्रय
च्छति होतृमैत्रावरुणवरणानंतरमेवाग्नीषोमीये पशौ। अत एव दीक्षितग्रहणाद ध्वर्युः प्रय
च्छतीति गम्यते अन्यथा स्वदंडं सोम इत्येवमेवावक्ष्यत्। सोमे दंडप्रदानस्य कालांतरमाह
॥ ॥क्रीते वा। क्रीते वा सोमे सोमविक्रयिणः सकाशाद्धिरण्यादानादनंतरमेवाध्वर्युर्मैत्रा
वरुणाय दंडं प्रयच्छति। अनेनैव मंत्रेण वाग्नीषोमीयमध्यावकाशत्वे किमर्थ। दंडस्य
प्रतिपत्तिपरुक्तामानवे। विरम्याति प्रणीते तूष्णीं दंडमवदध्यातीति। आश्वलायनसूत्रे
पि। समाप्य प्रेषमग्नौ दंडमनुप्रहरेदनवभृथेष्वित्येति॥ ॥एकादशप्रयाजाः। अत्र पशौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे·भा·द २८ एकादशप्रयाजा भवंति। एवा एकादश प्रयाजा भवंतीति श्रुतत्वात्॥ ॥अनुयाजाश्च
अत्रपक्षे अनुयाजा अथैकादशैव भवंति। आश्वि हवैपञ्चेरेकादशान्येकादशप्रयाएका
कादशानुयाजा एकादश यजीउपांशुयाजः श्रुतत्वात्। अत्रैव प्रयाजानुयाजानां एकादशत्वसं-
ख्या उत्पन्नसंयोगिनी। ततश्चोदकप्राप्तेषु प्रयाजानुयाजेषु श्रूयते आवृत्त्याभ्यासेनैव पूर
णीयात प्रयाजानुयाजानां पंचमाभ्यासेन संख्यापूरणं। अनुयाजानां मध्ये द्वाः प्रभृती
श्री नां नाराशंसांतानां। द्वितीयस्य नराशंसस्याभ्यासः। वनस्पतिप्रभृतीनामंतिमाभ्यास इ
ति। ततश्च द्वाः प्रभृतीनां पंचमादीनां पंचमसमनंतस्यैवानुमंत्रणं। पूर्वं पूर्वं वाभिक्राम
मितिपक्षे पंचमे एवस्थाने होम इति अनुयाजेषु द्वितीयाद्यानां नराशंसांतानां द्वितीयस्था
ने होमः। वनस्पत्यादीनां त्रयाणं तृतीयेस्थाने इति। अत्रापस्तंबसूत्रे विशेषः। तिष्ठति २८
पशावेकादशप्रयाजान्यजति समिद्धः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति प्रेष्य प्रेष्येतीतरांश्च नु

१० देवायबर्हिषे॥

यष्टमयोः इति समानीयदशोद्वैकादशायाज्यमंवतीनाष्टितान्यजमानः प्राकृतैराहित
स्वनुरोनुशेनुमंत्र्यचतुर्थस्यानुमंत्रणं न द्वुनः प्रभृतीस्त्रीनुत्तमेन शेषं रूपाकम्पगुरू
स्वरुस्वधितीअनस्तीति। तत्र प्रयाजानां इध्मस्तनूनपान्नराशंस इडो बर्हिर्द्वारउषासा
नक्तादैव्याहोतारादिति स्रोदेवीस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयइत्येताश्च्या देवताः इ
त्यक रूत्यादिदेस मिद्धाः इदंतनूनपाते नराशंसाय। इदमिद्धाः इदं बर्हिषे इदं द्वाभ्यः।
इदमुषासानक्ताभ्यां। इदं दैव्याभ्यां होतृभ्यां। इदं तिसृभ्यो देवीभ्यः। इदं त्वष्ट्रे इदं वन
स्पतये इदं स्वाहाकृतिभ्य इति अनुयाजानां तु इदं देवाय बर्हिषे। इदं देवीभ्यो द्वाभ्यः। इदं दे
वीभ्यामुषासानक्ताभ्यां। इदं देवीभ्यां जोष्ट्रीभ्यां। इदं देवीभ्यामूर्जाहुतिभ्यां। इदं देवाभ्यां
दैव्याभ्यां होतृभ्यां। इदं देवीभ्यस्तिसृभ्यस्तिसृभ्यो देवीभ्यः। इदं देवाय नराशंसाय
।इदं देवाय वनस्पतये। इदं देवायाग्नये स्विष्टकृत इति॥ ॥समेत्रावरुणप्रेष्ये स्वाहयज्ञस्य

नो३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

देभा·द नेवचने।समैत्रावरुणो मैत्रावरुणसंयुक्ते पशुसोमादौ कार्मेतियजमानेन प्रेष्योत्वा
२७ हवक्तेस्ततिपत्रयं मैत्रावरुणस्य प्रैषाध्याये प्रैषवचनमस्ति तत्र यथा आ उपभागायो
ऽग्नये प्रेष्य सोमाय प्रेष्येति।समिधो यजेत्यत्र समिधः प्रेष्येति देवेभ्यः प्रेष्येति च।समैत्रा
वरुणे प्रैषवचनाभावे पत्नीसंयाजादौ यजेत्येव न प्रेष्येति।सम्राडाप्याहू समिधः
प्रेष्य प्रेति प्रप्रेष्येति चतुर्थी चतुर्थवषयाते समानयमानो दशाभिः प्रयाजैश्चरन्नीत्ये
वमादिश्रुतत्वात्॥ ॥दशेष्टाप्रयाजानाहृ समाहरेति।दश प्रयाजा निष्टाशासमाहृ
रेति शास हस्ते विशासितारं चत्वध्वर्युराह।विशासितारमाहेति हरिहरिस्वामिनः।दशप्र
याजानिष्ट्वा शासमाहरेत्यादिश्रुतत्वात्।असिर्वै शास इत्याचक्षते इति श्रुतत्वात्।असि
शासः कहारिकाहृष्टव्यासामध्यान्नखड्गरु इति हरिस्वामिनः॥ ॥स्वरुमादायकौभौ २७
गुह्यान्नेनाभ्यो पक्षोर्ललाटमुपस्पृशातिष्ठतेनाक्लावितितेनो विशासिता दत्ते शासं गृही

ता स्वयमेव यूपास्य स्वरुमादायतामो बुत्तसि स्वरुं जुह्वग्रे जुह्वा अग्रेण।लिकायांष्टतेनाक्लो
नाभ्यां एवाक्लोभ्यामसिस्वरुभ्यां पक्षोर्ललाटमुपस्पृशातिष्ठतेनाक्लावित्यनेन मंत्रेण
नमतइत्यर्थः।अथ स्रुपयाकलमादत्तेता दयेजुह्वा अक्लापक्षोर्ललाटमुपस्पृशातिष्ठतेना
क्लावित्यादिश्रुतत्वात्॥ ॥स्वरुमवगुह्य।सिंप्रयच्छन्नाहैषाते प्रज्ञाताश्रिरस्त्विति।ततः स्वरुं
यथास्थानेवगुह्य शामित्रेअसिं प्रयच्छन्सतएषाते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याह।।ब्रवीति।पुनर्यू
पशाकलमवगूहत्येषाते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याहशासं प्रयच्छन्निति श्रुतत्वात्।असिं शासं
विशासिते प्रयच्छन्नश्रिहोरएषाप्रयाजाताचिह्नितानभवतुनेतव।यथायंपशुरूरूः पुन
रन्यैवपार्थेमामिनिधास्यामीति।शामित्रस्यधितिं प्रयच्छन्नाह शमितरपाते श्रिःस्पष्टाह्वि
त्यापस्ते वः।अन्नपाधमरतपाश्रुतस्यावद्यातिपशुमितरयाविशास्तीति चापस्तेबे मानवेच।
असिः कहारिका याधमराद्वयं।तत्रैकाअक्लापरानक्लाभवति।।तथासत्ययंविवेक इति॥।।

दे.भा.६ सादयित्वास्तत्कवी चात्वालमुत्तरेण शामित्रायो त्हिरवति। स्फचौ सादयित्वा गृह
२८ पन्नतौ स्वकाले आसादयचात्वालमुत्तरेण चात्वालादुत्तरस्यां दिशि शामित्राय शामित्राग्नेः
स्थापनार्थं मृत्खिरवति। उत्त्रखनं चाधिकं। स्मार्त्ताः पंचभूसंस्काराः पूर्वप्रकर्त्तेन एव। शा
प मित्रः पशुश्रपणो ग्निमुच्यते। तथाचाहापस्तंबः। अभिपर्यग्निकृते देशादुल्मुकं निदधा
ति स शामित्र इति॥ ॥७॥ ॥पर्यग्नयेनुवाचयति। ततो ध्वर्युः पर्यग्नये नुब्रूहीत्यनुवाच
नं कारयति मैत्रावरुणेन। अध्वर्युः पर्यग्नयेनुब्रूहीति कातीयसूत्रात्। परिसर्वतो ग्निर्यस्य स प
र्यग्निः पशुः तस्मै पर्यग्नये। अथवा ऽपि परिगतो ग्निः पर्यग्निः। तस्मै पर्यग्नय इति वा॥ ॥
आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीत्रिः समंतं पर्येति पश्वाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहव
नीयान्। आग्नीध्र आहवनस्याग्नेरुल्मुकमादाय त्रिवारं समंतं सर्वतः प्रदक्षिणं पश्वाज्य २८
शामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयानभ्येति परितो गच्छति। उल्मुकं शामायाग्नीध्रार्य

ग्निं करोतीति तद्यदेनं अग्नयं तीति तदभिपरिहरतीति श्रुतत्वात्॥ ॥आज्यपशुशामित्रा
न्॥ अथवा आज्यानि पृषदाज्यानि॥ ॥पशुः शामित्रस्थाय एवताने वृपर्यग्निं करोति। न पू
र्वसूत्रोक्तान्सर्वान्। वा विकल्पार्थः॥ ॥प्रतिप्रस्थोल्मुकं तावत्प्रतिपर्येति। उल्मुकं प्रति
प्रस्थाहवनीयमध्य एव प्रतिप्रक्षिप्याग्नीतावदिति त्रिरेव प्रतिपर्येति प्रत्नः प्रयोगात् अप्र
प्रदक्षिणं त्रिः पश्वादीन्परिगच्छतीत्यर्थः। पुनरपीतस्थाहत्यर्थमेकवारं प्रदक्षिणं पर्येति
पुनरादायोदङ्ङुनिपद्यते। आग्नीध्र एव पुनस्तमेवोल्मुकमादायोदङ्मुखः प्रतिपद्यते
अग्रतोग्नेनुप्रारभंते। अथोल्मुकमादायाग्नीत्पुरस्तात्प्रतिपद्यत इति श्रुतत्वात्। पशु
श्चात्वलात्पशुस्तमाग्नीध्रमन्वक् अनुपश्चादेवता त्वन्वक् पृष्ठतोनुगच्छतीत्यर्थः। शामितै
नं कंठे बद्धानयतीति श्रुतेः शामिता पशुरश्चनामस्तकादवलायगले बध्वाग्नीध्रमनुन
यति। अथास्य नानाङ्गेपशुंनयतीतिश्रुतत्वात्॥ ॥प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभेत एनं वपाश्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे॰भा॰६ पीताभ्यां काश्मर्यमयाभ्यां विशाखा विशाखाभ्यां प्रतिप्रस्थाता शामित्रो दद्यात् । समानं
२५ पशुं वपाश्रपणीभ्यामन्वारभेते वपाश्रप्यते आभ्यामिति वपाश्रपण्यौ । ताभ्यां । किंभूताभ्यां
याभ्यां । काश्मर्यमयीभ्यां । श्रीपर्णीवृक्षावयवभूताभ्यां । पुनः कीदृशीभ्यां । विशाखावि
शाखाभ्यां । द्विशृंगैकशृंगाभ्यामिति काठके । द्विशूलैकशूलाभ्यामिति आपस्तंबः । अत
एवैका विशाखा द्विशृंगा । द्विशूला मेध्याकारा । सकर्मके त्यर्थः । द्वितीया तु विशाखा
कुञ्चीलना एकशृंगा एकशूला अकर्मके त्यर्थः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ ॥तमध्वर्युः॥ तं पशोः स्क
न्ना न्वारभे प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरन्वारभेत ॥ ॥यजमानोध्वर्युं । प्रतिप्रस्थातुः कृतान्वारंभमध्व
र्युं यजमानोन्वारभते । तथा श्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता न्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं
यजमान इति कात्यायनमतात् वपाश्रपण्यौ भवत इति कर्कमतात् ॥ ॥वेदितृणेऽध्वर्युरादा २५
यावा व्याहोपप्रैष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति । ततोध्वर्युस्तृतीयाम् एव वेदेस्तृणमादाय आ

श्रावयेत् उपप्रैष्य होतर् इत्येवमादिकं प्रेषं मैत्रावरुणं प्रत्याह । अथ स्तीर्णोयैव देर्वेदितृणे अध्वर्युरा
दत्ते स आश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति कृतत्वात् ॥ ॥रेवतीर्यजमान इति वाच
यति । रेवतीर्यजमान इत्यमुं मंत्रं यजमानं वाचयति । अथवा वाचयति रेवतीर्यजमान इति वा
चयति कृतत्वात् । अनेकयजमानके एको न्वारभते वाचनं सर्वेषां । ब्रूतं ब्रूतेति च यथा यथम
ध्येषणं । अत्र कठसूत्रे विशेषः । प्रमुत्सृप्य यूपात् पशुं पशुरुल्मुकहस्तो ग्नेतस्याग्नीध्र उत्तरास्मि -
न्वेघं ते पशुमास्थितं द्विशृंगैकशृंगाभ्यां वपाश्रपणीभ्यां मुख्यमभिनिधाय आश्राव्याहोप
प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति तेन पथा निष्क्रम्य रेवती रेवतीं पन्तु मंत्रयत इति । आपस्तंबसूत्रे वा
वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्वारभेते अध्वर्युर्यजमानश्च आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्य उपप्रे
ष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरिति होतानुभिज्ञाया हवनीयादुल्मु
कमादायाग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते शामितापशुं नयन् पुरोऽन्तरितो पितरा चा त्वालो केरा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे·भा·६ वुदं तं पशुं नयंतीति॥ ॥शामित्रे नातीयात्। अत्र शामित्रशब्देन तस्य स्थानं लक्ष्यते। अ
३० ध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता स्तोता चारंभः पशुमनुगच्छन्‌ सन्‌ शामित्रेनातीयात्। अतिक्रम्य
न गच्छेत् शामित्रसमीपएव तिष्ठेदित्यर्थः॥ ॥शामित्रेऽग्निं निदधाति। ततो ध्वर्युः स्तामनी उ
त्सुकमुल्मुकाग्निं शामित्रे निदधाति स्थापयति॥ ॥निर्मथ्यमेके। एके शाखिनो निर्म
थ्यमग्निं शामित्रे निदधति न पुनरुल्मुकं। तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं हरेद्यथाग्न्यमे
वाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेव श्रपयेयुरिति श्रुतत्वात्। अतो निर्मथ्यस्य श्रपणार्थत्वाद
स्मिन्‌ पक्षेऽश्राहवनीयादुल्मुकाहरणं न भवति। यत्वाग्निर्मथेव तत्सुरस्ता करोति स्यादितदर्थं
वारम्यात्रं इति पितृभूतिः॥ ॥पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षीयसीति। शामित्रस्य पश्चा
द्भागाग्रे तृणमुपास्यति हस्तस्थया वेदितृणं पर्वमिध्यं उपलतरं तृणं तत्र प्रक्षिपतीत्य ३०
र्थः। तच्चैनेन विशासेनेति पुरस्तात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षीयसीति श्रुतत्वात्। अत्रानेन

कर्जेय मनके मेत्रस्योहः कार्यः। यज्ञे यज्ञपतीधा इति द्वयोः। यज्ञपतीधारलिबहुषु। अने
कयजमानके यज्ञ्या न्वारंभं एक एव करोति। वाचनं वसर्वे। वाचृतं वृतेति वचेप्रैषः॥ ॥तस्मि
न्नेनं निघ्नंति प्राक्‌शिरसमुदक्पादं। तस्मिन्‌ तृणे एनं पशुं निघ्नंति नितरां मारयंति की
दृशं प्रत्यक्‌शिरसं। प्राच्यां दिशि शिरो यस्यासौ प्रत्यक्शिरस्तं प्रत्यक्‌शिरसं। तथा
उदक्पादं उदीच्यां पादौ यस्य सा नुवुदक्पादः तं उदक्पादं॥ ॥प्राक्‌शिरसं वा। अ
थवा प्राक्‌शिरसं पशुं निघ्नंति। उदक्पादमिति तु स्थितमेव। अतश्च शिरसो दिग्वि
उदक्पाद मे पितृरूपस्यो दताकर्तव्यावचनात्॥ ॥संग्रहमुखं तमयेत्‌ लवायमाने पशौ मुखं सं
गृह्य श्वासरोधे यथा स्यात्तथा दृढं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा वायमानं यथा मध्येमायु
शब्दं न करोति तथा नमयंति। तमु काश्वा कोलायां। पशुर्हिविरुद्धवणः सन्‌ श्वास माको
शति तात्पति। तां स्यंते पशुं ज्ञते तमयं तितथा कुर्वंति यथा स घ तां स्पति प्राणमा कोशति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.६ श्वासरोधं कृत्वा मारयंतीति तात्पर्यार्थः। तस्य न कूटेन प्रघ्नंति मानुषं हि ते ततो एवप
३१ श्वात्यं सौपित्रिदेवत्यं हि तद्पिंगृह्यैवैतन्मुखं तमयंतीति श्रुतत्वात्। मुखमपिगृह्य
संगृह्येत्यर्थः॥ ॥वेष्केण वा। अथवा वेष्केण तमयंति। वेष्को गलावेष्टकः। गलं सं-
वेष्य तमयंतीति संज्ञपयंति मारयंतीत्यर्थः। वेष्कं वा कुर्वंतीत्यर्थः। वेष्कं वा कुर्वंतीति श्रु-
तेः॥ ॥एत्याहवनीयमाहृत्यासते। पशुमारणदेशादागत्य चात्वालोत्करावंतरेण हवनीय-
समीपे एत्यागत्याहवनीयमभिमुखा आहृत्य दक्षिणमावर्त्तनं कृत्वा पराञ्चः स्वा आ-
सते अध्वर्युयजमानप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्राः। अथ पुनरेत्याहवनीयमभ्यावृत्यासते ते-
नेदस्य संज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति श्रुतत्वात् पुनःशब्दाद्यावंतश्चाग्नीध्रपुरो-
गमास्ते सर्वे प्रत्यागत्याहवनीयाभिमुखा आहृत्योपविशंति। नेदस्येति हेतुवचना- ३१
दध्याहृतोऽध्वर्युः प्रैषं संज्ञपयेदिति। तावच्छमिता कश्चित् ज्ञातेऽभ्योऽप्यतिरिक्त-

इति सिद्धं तथा चानेनाध्वर्युर्भवति शमिता रितेदेनो भवतीयनेनाध्वर्युर्व्यतिरिक्त
एव शमितेति गम्यते॥ ॥संज्ञपय पशुं व्यगन्नित्येव ब्रूयात्। संज्ञपयान्वगन्नित्येव इममेव
प्रैषमनुब्रूयात् अर्थलक्षणमन्यद्यो कथं सिद्धं गर्हितमारयत्यादिकमित्येवकारार्थः॥ तन्ना-
ह गर्हितमारयति मानुषं हि तत्संज्ञपयान्वगन्निति तद्धि देवत्रेति श्रुतत्वात्। हे शमितस्त्वमे-
नं पशुं संज्ञपय मारय। अयं पशुः संज्ञप्तः सन्नन्वगन्देवानन्वगच्छदिति प्रैषार्थः। अन्व-
गमतामिति पशुहृदये रूढः। अन्वगमान्विति वकुषु पशुषु॥ ॥स्वाहा देवेभ्य इति जुहो-
ति। ततोऽध्वर्युः स्रुक्स्थितमाज्यं वसाहोमहवन्यां स्वाहा देवेभ्य इति मंत्रेण समित्पूर्वक-
मारकर्त्तायेजुहोति। इदं देवेभ्य इति त्यागः। तद्यत्रैनं निविध्यंति तत्पुरा संज्ञपनात्
... नात्। जुहोति स्वाहा देवेभ्य इति श्रुतेः॥ ॥संज्ञप्तं पशुरिति शमिता प्रोक्ते तेनानुमुहूर्त-
मित्याह सोमसंज्ञप्तः पशुरिति शमित्रा प्रोक्तेऽध्वर्युरसोमे सोमादन्यत्रानिरूढपशौ-

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे.भा. श्रोतान्नुमुहूर्तमित्याह ब्रवीति। यतो निरूढप्रकरणाणवश्रूयते। तस्मादुपश्रुत्से
३२ त्राहं भूपाः श्वेतान्नुमुहूर्तमिति यथा चैतमश्वमेधेनष्टा लोके जयतिनावंतमनेजन
यतीति। संज्ञप्तो पशू इति पशु हृदये। संज्ञप्ताः शेपवदिति बहुपशुषु। निरूढविकारेषु हविर्ज्ञवि
धिरूढविधाणशुषु शृतान्नुमुहूर्तमिति नैष्येवासन्दृष्टि धेश्चन्नी को मीयसदनीया नूतंधादि
व८ षुनभवति। सो ज्ञामएणं त्रिपदोर्ह विर्यज्ञविधत्वे शेरतां नुमुहूर्तमित्यूहः। सपाशुकेषु वरु
णप्रघासेषु बद्धवानां पशुहृदये शृया तां नुमुहूर्तमिति॥ ॥देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतिजुहोतो
ध्वर्युर्वसाहोमहवन्यां स्रुक्जुहो तमाज्यं गृहीत्वाहवनीये समिधं विना जुहोति देवेभ्यः स्वा
हेत्यनेनमंत्रेणयागस्तुपूर्ववत्। अथयदा प्राहसंज्ञपशुरिस्यद्यु जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति श्रुत
त्वात्॥ ॥नवैतेषु हूयतेत्येते परिपशव्या हुतीर्जुहुया[illegible]न्न जुहुपाद्वा वाशब्दो विकल्पार्थी ३२
नेवा एते परिपशव्ये ऽन्या हुती स्यादिकामयेत जुयादेते यद्युकामयेताषिनाऽयेतेतिश्रुतत्वा

त्॥ ॥वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति मांहिंसीरिति। वपाश्रपणीभ्यां करणभू
ताभ्यां नियोजनीं पशुबंधनरज्जुं हिंसुःशान्नांमहिंसीरिति मंत्रेण चात्वाले प्रास्यति
प्रक्षिपति। रज्ञाना बहुत्वेमाहिंसीरमाड्दाकुरिति। हिंत्वे वमाहिंसीत्वं माड्दाकुरित्यूह
श्रीहि प्रदाजुशब्दो रूपमानाथत्वान्नणविपरिणम्यते। उपमायाश्चनंगत्वात्। अंगभूतेहि प्र
काशयितव्यं चैनोपमां गा भूतेति। भूरिस्येत तु रज्ञाना परं श्रुतो विपरिणम्यत एव त्रुति कर्तु।
तः पत्नीमुदानयेत्याह। प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्येवमध्वर्युराह॥ ॥[illegible]
ने [illegible] सोमसोमान्तभूतेषु [illegible] अग्नीषोमीयसवनीयेषु नेष्टः पत्नीमुदा
नयेत्येवमध्वर्युराह। यदा तु प्रास्तंज्ञप्तः पशुस्तदाध्वर्युराह नेष्टः पत्नीमुदानयेनीति श्रुतत्वा
त्। सेमरतिसोमांतभूतपशुषु। पतस्तत्रे वनेष्टा विद्यते। अतः सोमयाशेषु पशुषु प्रतिप्रस्था
तरित्येव प्रैषो भवति॥५॥ ॥पानेजनहस्तां वा चयातिभं नमस्त आतानेति। पत्नेजनः पा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

देस्वा॰ ६ नेदजनार्थमुदककलशः। पादना हृत्पमवयवप्रदर्शनार्थौ। पान्नेजनो मुख्याद्यवयवशोधना
३३ र्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा पान्नेजनहस्ता तां पान्नेजनहस्तां पत्नीं । यन्न प्रतिप्रस्था
तानेष्टा दागार्हपत्यस्समीपात् पशुशोधनाय नयन् स ननमस्त आतानेत्यमुं मंत्रं वाचय
ति उदानयति नेष्टा पत्नीं पान्नेजनं हिबती तां वाचयति नमस्त आतानेति अत तथोत। अनेक
पत्नीके एकैव पान्नेजनहस्ता। वा चनं चसर्वा सां संस्कारत्वादिति॥ ॥पशोः प्राणाञ्छु
धति पत्नी। पशुसमीपं उपविश्य तस्य पशोर्मृतस्य प्राणान्मुखादीनि प्राणायतनानि
अद्भिः शुंधति शोधयति अद्भिः स्पृशतीत्यर्थः। अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशती
ति अत तथोत। नान्यथा ह॥ ॥मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं दोषो सं हृत्य वा
चं ते शुंधमीति इति मंत्रं। वाचं ते शुंधामीत्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं एकैकेन मंत्रेण मुख ३३
नासिकादीन् पत्नी शुंधति। सोपस्पृशति शुंधमीति मुखं प्राणं ते शुंधमीति नासिके

आवेत २

चक्षुः श्रोत्रं ते शुंधामीत्यपूपो श्रोत्रं ते शुंधामीति कर्णौ नाभिं ते शुंधामीति यो यमनिरुक्तः प्रा
णा। मेढ्रं ते शुंधामीति पायुं ते शुंधामीति यो यं पश्चात्प्राणस्तत्प्राणो दधमिति तत्रामी
रयती। ति अत तथोत। मेढ्रं शिश्नं प्रजननेंद्रियमुच्यते। पायुर्गुदं। अन्यत्प्रसिद्धमेव। नासिकयो
श्चक्षुषोः कर्णयोश्च भेदेनोपस्थेर्शीनं युगपद्दर्शनत्वात्। भेदे च मंत्राह्वत्तिः कर्तव्या। तदेत
द्व्यस्या चार्यो भेदमंत्राहत्तिः सानिपातित्वादिति। पादांस्संहृत्यानुरोधे कृत्वरूत्वादिः शुं
धति चरित्रांस्ते इति। अथ संहृत्य पदश्चरित्रांस्ते शुंधामीति अत तथोत॥ ॥शेषेणाथ यजमान
श्च शिरः प्रभृत्यनुषिंचतः। शेषेण पान्नेजनशेषेण यजमानश्चकारादध्वर्युश्च पशोः शिरः
प्रभृतीन्पूर्गान्यनुषिंचतः। अथ या आपः परिशिष्यंते ता वा याव स्यो वा ता भिरेनेयजमा
नश्च शीर्षतोनुषिंचतः इति अत तथोत। का[illegible]णो वानो वाध्वर्युश्च यजमानश्चेति पठ्यते ते
न चकारेणाध्वर्युः समुच्चीयते। अनेकयजमानके चैकैकस्यानुषेचनं करोति परार्थत्वात्। न त्वाशी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे.भा.६ रसो मे च मा हा॥ ॥मनस्त इति शिरः॥ मनस्त इति मंत्रेण पशोः शिरो नुषिंचतः अद्भिः सिंचतः।
३७ विलिंगत्वादस्य विनियोग उक्तः। वाक् त आप्यायतामित्यादिमंत्राणां लिंगादेव विनियोग
सिद्ध इति सूत्रकृता नोपदिष्टः॥ तत्र वाक् त आप्यायतामिति मुखं प्राणस्त इति नासिके
भेदेन मंत्रावृत्त्या। चक्षुस्त इति तद्वेच चक्षुषी। श्रोत्रं त इति तथैव कर्णौ॥ ॥यत्ते क्रूरमित्यंगा
नि। यत्ते क्रूरमित्यनेन मंत्रेण सर्वाण्यंगान्यनुसिंचतः तावनुषिंचतो मनस्त आप्यायता
मित्यादिष्वकृतत्वात् विलिंगत्वादस्यापि पृथग्विनियोग उक्तः॥ शम होभ्य इति पश्चाद्वत्
सो निषिंचतः। शम होभ्य इत्यनेन मंत्रेण पशोः पश्चाद्भागे जघनप्रदेशे पात्नेजनशेषमुभा
नि वपि षिंचतः निनयत इत्यर्थः। शमहोभ्य इति ध्येनेन पशुं निनयत इति श्रुतत्वात्। नि
नयनस्य पशुसंस्कारत्वात् पशुशरीर एव पश्चाद्भागे निनयनमिति अनेकपशुषु प्राणदो -३७
धनादि पश्चात्पर्यन्तं प्रत्येकं तन्त्रैकस्य संस्कारस्य तावत्वात्॥ ॥उत्तानं पशुं कृत्वा

णनाभिं तृणं निदधत्यो षध इति। शोधनिनयनानंतरमध्वर्युः पशुमुत्तानं कृत्वा नाभि
मग्रेण नाभेरग्रतो नाभितोंगुलचतुष्टये त्यक्त्वा ओषधे त्रायस्व इति मंत्रेण प्राग्ग्रं तृणं निदधा
ति। अधोत्तानं पशुं पर्यस्येति सूत्रेणात्र ईश्वरात् दधे त्रायस्वेति श्रुतेः। नाभेरग्रतो व
पायाः स्थाने। अग्रेतोग्रेण नाभिमित्युक्ते॥ ॥स्वधिते इति प्रज्ञातया भिनिधाय छित्वा
सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतो न क्लिन्नो हिंस्ति नर्दन्नसामिति। स्वधित इति मंत्रेण प्र
ज्ञातया प्रस्तुतया कृतया कृतचिह्नया पृज्ञाकया असिधारया अभिनिधाय तृणस्यो
परि असिधारां निधाय तृणीं स तृणां तदरत्वचं छित्वा तिर्यक्पाटयित्वा तृणाग्रे यत्
यगृतेन सव्ये हस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेन तृणं मूले द्विगुणी कृत्वा भयतोग्र मूले वर्लो
हितेनच्छेदनस्थाने उत्पन्नेन पशोः रुधिरेण नक्तिं अदयति ना पार्श्वतस्तिर्यगाच्छ
नीति। अथासिना भिनिदधाति स्वधिते मैनं हिंसीरिति। सा या प्रज्ञाता श्रिस्तया भिनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ अज्ञाता अरिस्विद्वर्षामि तार्यं भन्ने ॥ अधूमानायीव स्नान्द्रिज्या घृतोक्या सि आरया चि
निधानं कर्तव्यं ॥ २

दे०भा०६ दधमतिस्माह्रियजणकूर्णमध्यात् यदर्धं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुते यच्च हस्तं तद्दक्षिणेन
३५ दत्ते सपत्राच्छाति यस्मात् छोरितमुत्पततित दुभयतोनकि रश्मस्तांभागो मीति श्रुतत्वात्।
अस्मैर्हि धराद्वयं भवति। तयोर्मध्ये या पूर्वं क्रियते अग्रका एवाते मानक्या द्वितीय पार्श्वगये
पेन दर्भ वज्रा। तये स्तुक्तं। तथा चोक्तं मानवे आपस्तंबे च। अक्रपाश्च तस्यावद्यत्यनक्या
विशासन्तीति॥ ॥निरस्तामित्यपास्यति। तद्रुधिराक्तं तृणमूलं निरस्तमित्यनेन मंत्रेणापा
स्यति उत्करे प्रक्षिपति। ततउदकोपस्पर्शनं करोति मंत्रस्पर्शोवा विवात्॥ ॥इदमहमि
त्यभितिष्ठति यजमानः। इदमहमित्यनेन मंत्रेण यजमानस्त दुत्करे ध्वर्युणा प्रक्षिप्तं रुधि
राक्तं तृणमूलमभितिष्ठति तस्य तृणमूलस्योपरि तिष्ठति। पादेनाक्रामतीत्यर्थः। अत्रा
प्युदकोपस्पर्शनं यजमानेन कार्यं मंत्रस्य रक्षो वाचित्वात्। अनेन यजमानके न एवत् ३५
ण्माभितिष्ठति केवलं वर्धे त्वात्। तदुपास्याभितिष्ठतीदमहमिति श्रुतत्वात्॥ ॥वपामुत्खि द

वपाश्रपण्यौ प्रोर्णो तिष्ठतेन द्यावापृथिवीइति। ततोऽध्वर्युः पारिनातपशोरुदरात् द्वयामुत्खि
द्य तस्या वेल्याद्यनिधा। रूपतया वपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णो तिवक्रपेणाच्छादय
ति। अथ वपामुत्खिदेति नया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णो तिघृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णु वाथामिति
श्रुतत्वात्। पशोः सान्नाय्यविकारत्वात् पशुमांसश्रपणार्थीनां पात्राणां सान्नाय्यस्थ
स्थानापन्नत्वाद्वयाश्रपण्योस्तद्धर्मपरिप्राप्तौ मुखादानमंत्रेणोद्दितेनादानं कर्तव्यं।
द्यौरसिः पृथिवीरसि इति। यजमानेनान्वारब्धयोर्वपाश्रपण्योः प्रोर्णवनं चेति। अत्र द्यौः पृ
थिवीशाखाद्वुपमानार्थत्वाल्लवि परिणस्यते। आसीत्येत तदुवपाश्रवणी परत्वात् क्षिपरि
णम्यतेएव॥ ॥परिवास्य शाखाल्लेवस्त्वष्ट्रा। मित्रेऽवतपति। वपाश्रपण्योः प्रोर्णवानं
तरं तां वपां परिवास्योदरस्येलगनौ छेदनेन दृश्य क्कू त्पतत स्था याल्लेवपाश्रपणीस्था
मेव वपामवसिञ्च्य श्ववोऽद्या पुष्पाद्यत्वेनापरि सिञ्च्य। ततः शाति प्ररुथाना शामि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे.भा.६ ऽपि प्रतपति। चात्वालस्येषसेके तमध्वर्युः करोति। शामित्रे प्रतपनादि नु प्रतिप्रस्थाता
३६ नोपरिवासयति। पशुश्रपणे श्रपयतीति यो ह्यस्यात्रोपिष्टता भवतीति श्रुतत्वात्।
अतः शामित्रे प्रतपनमपि श्रपणैकदेश एव। श्रपणं च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं दक्षि
णतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयतीति वचनात्। अतः शामित्रे प्रतपनमपि प्रति
प्रस्थातैव करोति॥ ॥शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत्। अग्नीत् शामित्रैक
देशमाहवनीये प्रास्यति प्रक्षिपति। पुनरुल्मुकमग्नीदादत्त इति श्रवणात्। अस्यैदान
स्य तस्याहवनीयगमनस्य च दृष्टार्थत्वात् उल्मुकमाहवनीये प्रास्यतीति गम्यते। पु
नः शाखोपादानान्न निर्मथ्यपक्षे तत्रादानं॥ ॥दक्षिणाग्रे चाध्वर्युर्वा यो वेरिति। यो वा यो
वेरिष्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युर्दक्षिणाग्रे यस्याः सव्येनाग्नौ कृत्यासमासीत तदधुनाहवनीये प्रा ३६
स्यति वायोश्चेस्तोकानामिति श्रुतेः। ते अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्रः शामित्रसमीपे
प्रक्षिपति। तेन धनेन चात्वालं यंति लब्धागच्छंति। आहवनीयं सएव तत्र तमध्वर्यु
राहवनीये प्रास्यति ०

चात्वालेन घनेन चात्वालं लोकं रावंतरेणाहवनीयं प्रतियंति गच्छंतीत्यर्थः॥ ॥उत्तरत
स्तिष्ठन्नुत्तरतो वा यामंतरा यूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्याग्रद्य
यूपेणाग्नेः प्रदीपितेऽसति प्रतिप्रस्थाता उत्तरतश्चाहवनीयादुत्तरदेशे तिष्ठन्नाहू
वनीये वपां प्रतप्य तत्रांतरा यूपाग्नी अग्नियूपयोरंतरालेन वपां हृत्वास्य यमपि प
रीत्य नत्तूत्तरतस्तिष्ठन्नेव दक्षिणत आहवनीयस्य दक्षिणस्यां दिशि परीत्याहवनीयएव
वपां श्रपयति। अत्राहापस्तंबः। आहवनीयस्यांते मे गार्हवपां निगृह्यांतरा यूपमाहवनी
यं च दक्षिणेति हृत्वा प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तां दक्षिणत आसीनः प्रतिप्रस्थाता हवनी
ये श्रपयतीति॥ काठके च॥ चरमे गार्हवपां निगृह्यांतरा यूपाग्नी हृत्वाभिधार्य
श्रपयतीति। वपामेकांतराग्नी हृत्वा उत्तरतो वक्षिते नापि दक्षिणप्रदेशे श्रपयितुं शक्य
तइति तन्माभूदिति परिस्येदं सूत्रं। परीत्य परिक्रम्य चात्वालाद्दक्षिणतः परीत्याहवनीय

॥ परिस्तरणीहोमात्पूर्वमिति पुस्तकांतरे ॥

दे.भा.६ ३१ स्य दक्षिणप्रदेशे वपां श्रपयतीत्यर्थः ॥ अन्यथा परीत्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः दक्षिणत इत्य
नेनैवार्थात्प्राप्तत्वात् तन्नाममंत्रेणापूर्वं चाग्निं च हरंतीति पूर्वाह्नस्य दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्था
ता श्रपयतीति श्रुतत्वात् ॥ ॥ वपां स्रुवेणाभिघारयत्यग्निरास्यस्येति । प्रतिप्रस्थात्रा
वपाश्रपणीभ्यामाहवनीयस्योपरि धृतां वपां स्रुवेणोपहत्याध्वर्युर्वपामभिजुहो
ति अग्निरास्यस्येत्यनुस्वाहेतीति श्रुतत्वात् । श्रुतो जुहोतीति होमस्य विधानान्मंत्रे स्वाहा
काराम्नानाच्चायं होमः अग्नेरास्यस्य वेतु स्वाहा यदि इति त्यागोनुष्ठेयः । तथा चापस्तंबः । स्रु
वेण वपामभिजुहोतीति ॥ ॥ स्तोकेभ्योनुवाचयति । ततोध्वर्युः प्राद्रुतेभ्य स्तोकेभ्य स्तोके
भ्योनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणं प्रतिब्रूयादित्यर्थः । श्रुतिर्नाम । घृतश्च्योतंतीति स्तोका बि
न्दवः । वपायां श्रप्यमाणायां तापवशाद्वपाया ये बिंदवः पतंति ते स्तोका इत्युच्यंते तेभ्य ३१
स्तदर्थं त्वमनु ब्रूहीत्यर्थः । अथाह स्तोकेभ्योनुब्रूहीति श्रुतेः । अत्राहापस्तंबः । प्राद्रु

तेभ्य स्तोकेभ्य स्तोकेभ्य स्तोकेभ्योनुब्रूहीति संप्रेष्यति घृतलोहितेभ्य सुश्रृतां कृत्वा सुपि
प्पला ओषधीरिति दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां बर्हिषि लक्षणया स्वाहाकृतो यवया श्रपणी प्र
ह्रत्यानिधमयस्थितवति स्वाहोर्जुहूपभृतां वा दापयेति । काठके च । प्रस्कन्नां सुस्तोकेभ्योनुब्रूहि
ह्यानि धमयस्थितवति स्वाहा सुश्रृतां वि दोर्दर्भैर्भूदण्डे पुनि धमयेति ॥ ॥ स्वतायां स्वता प्रचरेत्याह प्रतिप्र
स्थाता । स्वतायां वपायां प्रतिप्रस्थाता स्वताः प्रचरेत्याध्वर्युं प्रति । यदा स्वता भवत्यथा
ह प्रति प्रस्थाता स्वता प्रचरेति श्रुतत्वात् । स्वतां वपां प्रचरत स्वाहाकृतिभिरिति पैप्पार्थः
। स्वते प्रचरेति वपाद्वयो स्वताः प्रचरेति बहुषु । ततोध्वर्युर्वपायाः स्तस्याभिघारं करोति ॥ ॥
स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्यति । ततो वपां प्रति प्रस्थातोपांतरायूपाग्नी प्रत्याहृत्योत्तरतश्चात्वालस
मीपे आग्नीध्रवपाश्रपणीभ्यामेव भूमौ निदधाति । ततोध्वर्युः प्राणदानं वपाश्रपणीभ्यां या
एवं प्रियेण धाम्नेत्यासादनं ग्रीष्मेप्येवं करोति । आपस्तंबः ॥ आहवनीयस्य दक्षिणत

दे·भा·६ एवनीत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां बर्हिषि प्रज्ञाताश्चायां वपा यां आसादनमुक्तं। कठसूत्रे चो
३८ दायोषु दर्भेषु होता युनरश्च गिर्हतेति स्रुग् आदापनमंत्रं पठति। तोध्वर्युर्जुहूपभृतावादाय तर
ति क्रम्य आश्राव्य अस्तु होताः होतृभ्यो यं प्रेष्यति प्रेष्यति प्रेवरणे मैत्रावरुणस्य करोति। तथ्वस्वा
हाकृतिभ्यः प्रेष्यत्येवं। स्रुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व
षट्कृते जुहोतीति श्रुतत्वात्॥ ॥हुत्वा वपामभिघारयतीष्टपदाज्येन। उत्तमं प्रयाजं स्वाहा
कृतिं हुत्वा प्रथमं वपामभिघारयति प्रयाजशेषाज्येन। ततः पृषदाज्यस्थाल्यां पृषदा
ज्यं। ततश्च स्रुक्द्वयं च। हुत्वा वपामेवाग्रे भिघारयत्यथ पृषदाज्यमिति श्रुतत्वात्। ततश्चायं क्र
मः। पूर्वं वपा। ततो ध्रुवा। ततश्चाज्यस्थाल्यां। ततः पृषदाज्यस्थाल्यां। ततः पृषदाज्यस्योप
भृत्यमिति। यज्ञावाज्यभागप्याणपश्चैकमांतरमाह॥ ॥ध्रुवां प्रथममाज्यभागो चेत्। ३८
आज्यभागे चेद्वपायां क्रियेते तदा प्रथमं ध्रुवामभिघारयति। ततश्चाज्यस्थाल्यां ततो व

वपां। ततः पृषदाज्यस्थाल्यां। ततः पृषदाज्योपभृतमिति। एवं प्रदानक्रमेणाभिघारणे क
र्तव्यं। चेच्छब्दो पक्षार्थो। यद्याज्यभागौ अत्र निरूढे क्रियेते इति। अत एव निरूढे आज्यभाग
योर्विकल्पः। इदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे ध्रुवामेवाग्रे भिघारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभा
गौ होष्यन्भवति वपा वा अत्र प्रथमा होष्यन्भवतीत्यत्र यागक्रमेणैवाभिघारणश्रवणात्॥
॥ ॥अत्राज्यभागौ कुर्वन्नाघशाखाज्यभागौ कुर्वन्नत्र वपायां करोति। प्रेष्यप्रेषे पृष्ठ पु
रोडाशे चेद्यजत्रे वा विवभवतः। तौ दर्शवद्विधे प्रतिपिष्टौ। तौ न पशौ करोति न सोमे दु
तिशाखांतरात्। स्वशाखायामपि। तेन सोमे धुरनपशौ क्षितिश्रवणाद्वाहति यज्ञ विधे
तु पुनः प्रतिषिद्ध प्रसृतौ। तदा तुर्येदाज्यभागौ नाऽइति यज्ञे दिग्धाद्दुरितिः श्रुतत्वात्। अ
चाह आपस्तंबः। हुत्वा प्रस्थाक्रम्य प्रेषोवोणैव ध्रुवामभिघार्य पृषदाज्यमभिघारयति अथ न
मतद्धा विपरीतं नोपभृतमाज्यभागौ यजति तौ न पशौ करोति न सोम इत्येके इति। कोष्ठके

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे·भा·द्वि चास्याहाकतीरिष्वापस्त्याः कस्पाभिघारयति ध्रुवोपस्थदाऽऽज्यं वपां नोपस्तृतंतमास्यभागादि-
३८ ष्वेति॥ ॥वपया चरिष्यन् मुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवदायान्नाहैं ऽऽग्निभ्यां छा-
गस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति। वपया चरिष्यन् जुह्वामुपस्तीर्य ध्रुवायाः सकाशादुपस्त-
रेणत्वा हिरण्यशकलमवधाय वपामवदायान्नाहैं ऽऽग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि
ति। प्रयोगोपप्रदर्शनमेतत्। तेन सौर्ये पशुपद्धे सूर्याय छागस्येति। प्राजापत्ये पशुपद्धे
प्रजापतये छागस्येति प्रयोगः॥ ॥हिरण्यमवधायाद्भिरभिघारणं सोमे। वपावदानानं-
तरं पुनरुपरिष्टाद्धिरण्यमवधाय सोमेद्धिरभिघारणं कर्तव्यं। निरूढे तु सकृदभिघार-
णमिति। श्रुचात्यमुपस्तरणीति ध्रुवाहिरण्यशकलमवदधात्यथ वपामवदायान्नाहाग्नीषोमा-
भ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकलमवदधात्यथोपरिष्टाद्धिराज्य- ३८
स्याभिघारयतीत्यग्नीषोमीये सोमेद्धिरभिघारणस्य क्रतत्वात्। उपस्तरणीतस्याऽऽज्येन

त्वचि द्वौ रूपे करोतीति हि हिरण्यशकलमवदधाति तदग्नेरूपं करोति वपामवदधाति त-
दतरिक्तस्य रूपं करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदादित्यस्य रूपं करोत्यथ यदुप-
रिष्टादभिघारयति तद्द्वितीयं रूपं करोति सा वा एषा पंचावत्ता वपा भवतीति निरूढपकरणे ए-
व सकृदभिघारणस्य क्रतत्वात्। अत्रापस्तंबः। जुह्वामुपस्तीर्य हिरण्यशकलम-
वदाय ह्रस्त्रो वपामवदाय हिरण्यशकलमुपरिष्टाकृत्वाभिघारयत्येवं पंचावत्ता भ-
वति चतुरवत्तिनोऽपि पंचावत्ता वस्यादिति। काटके च। आसिनां वपां सकृद्वदाय द्विरभि-
घार्येति। अतोऽखंडैव [illegible] वपा हिरण्यं वपा सकृदेवावदेया। न द्वि-
रिति। आश्वलायनब्राह्मणे। यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पंचावत्तैव वपा स्यादुपस्त-
रणीति हिरण्यशकलो वपा हिरण्यशकल आज्यस्योपरिष्टादभिघारयतीति दाकुर्यद्धिरण्यं न
विद्येत कथं स्यादिति। तद्विराज्यस्योपस्तीर्य वपामवदायद्विरुपरिष्टादभिघारयत्सम्स्तवा।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे॰भा॰६ आऽपमसृतां हिरण्ये तत्र सकामनुपाहो यत्राऽऽज्येन तत्र सकामनुपाय्य होहिरण्येन तत्पच
४० संपद्यत इति॥ ॥आश्राव्याहेऽग्नीन्भ्योऽ छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति। तत उच्छायाति
कम्याश्राव्याऽऽहेऽग्नीन्भ्योऽ छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति मैत्रावरुणं ब्रूयाद्। एतदपि वपयो
गदर्शनार्थमेवा पशौ सौर्य प्राजापत्ययोरपि भावात्॥ ॥प्रस्थितमिति च प्रसुते प्र… स्रु४
तेः स्रुच्यायां सवनीयपशौ वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति प्रसुत शाह्वेनाच्य… चनीयए वगच्छ ५४
ते। तद्धि कारेषु प्रस्थित शब्दः प्रातोऽपि सौत्रामण्यामुपसंहृतत्वादन्यत्र न भवति॥ ॥
हुत्वा वपामर्धं एव चनुवास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितराऽऽ स्वाहाकृते इति। व
पां हुत्वोत्तरतः क्षिप्ततः स्वाहाकृतेभ्य ऊर्ध्वनभसमिति मैत्रेण वपाश्रपण्यावाहवनीये
वानु प्रास्यति अनु पश्चात् प्रक्षिपति। स्वा…यादध्वर्युरेव। तयोः प्रक्षेपप्रकारमाह ४०
विशाखां दक्षिणं गां प्राचीं प्रागग्रां प्रास्यति। इतरामविशाखामेकशूलां गां प्रतीचीं प्रत्य

गग्रां प्रक्षिपति। हुत्वा वपां समीच्यौ वपाश्रपण्यौ कृत्वानु प्रास्यति स्वाहाकृते इति श्रु
तत्वात्। समीच्यौ संगते परस्परं संलग्ने कृत्वानु प्रास्यत्याहवनीये। उत्तरतः क्षिप्तः
ति प्रकृतानामाहवनीये वपाश्रपण्यौ प्रहरति स्वाहोर्ध्वनभसमित्यादि प्रस्तोवः। वपा…
तो३ हाहूं ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतेति विपरिणामः॥ ॥चात्वाले मार्जयंते सपत्नीकाः इदमापः प्र
वहतेति। ततः सपत्नीकाः सयजमानाः सर्व ऋत्विजश्चात्वाले मार्जयंते इदमापः प्रवहतेत्यनेन
मंत्रेण। अथवा त्वाले मार्जयंते इति श्रुतत्वात्। चात्वाल इति सामीप्ये सप्तमी। चात्वालस्य स
मीपे मार्जयंते। मृजूष् शुद्धौ। लकारयोः चौरादित्वात् स्वार्थे णिच्। अद्भिरात्मानं शोधनं
यंति। अभ्युक्षंतीत्यर्थः। मंत्रलिंगादद्भिर्मार्जनं कर्तव्यमिति गम्यते। पत्न्यपि मंत्रेणै
व मार्जनं करोति। कश्चित् समिदाधानादौ पत्न्या … पत्न्येति … मिति यत्न दर्शनात्तत्पू
र्वं ब्रह्मादयः षड् ऋत्विजस्ततो यजमानस्ततः पत्नीति। अनेकयजमानके सर्वे यजमानाः स

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे·भा·घ वीः पत्न्यश्च मार्जनं कुर्वंति॥ ॥६॥ ॥विशास्ति पशुमन्यः॥ इदानीमिदं विचार्यते। पुरुषाणामि
७१ त्युक्तत्वात् पशुसंज्ञपनमपि किमृत्विजामेव कश्चित्करोति उतार्त्विग्भ्योऽन्यः कश्चिदिति तत्र
सूत्रकारः स्वपक्षं परिगृह्णाति विशास्ति पशुमन्य इति। शासु हिंसायां। ऋत्विग्भ्योऽन्यः
कश्चित् शमितेति येषं संज्ञः पशुं विशास्ति हिनस्ति मारयतीत्यर्थः। कुत एतत् संज्ञाभेदात्
शमितेनं कंठे व ब्रानयतीति। संज्ञाभेदाच्च संज्ञिनोपि भेदो भवति यथा चैत्रादन्यो मै
त्र इति। अतोऽध्वर्य्वादिभ्योऽन्य एव पशुं विशास्तीति प्राप्ते आह॥ ॥ऋत्विजां वैकोऽप्रकृतत्व
त्वाच्छामित्रे। वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। ऋत्विजामेव यः कश्चिदेकः पशुं विशास्ति हिनस्ति।
कुतः शामित्रे शमितुः कर्मणि मारणे। वेदे ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्यान्यस्य शमितुरप्रकृतत्वा-
त् अनुक्तत्वात्। ननु संज्ञाभेदादन्यो विशास्तीत्युक्तं सत्यं यौगिकी संज्ञा भविष्यति। ऋ ७१
त्विजामेव यः शमनं करिष्यति स एव शमिता भविष्यति। अतः ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्य शमितु

रनुक्तत्वात् कश्चिदृत्विगेव पशुं विशास्तीति सिद्धं॥ ॥उपगा दर्शनाच्च। होतारं ऋत्विज
उपगायंतो उमिति यजमान इत्यत्र ऋत्विजामेवोपगानदर्शनाच्चैवमवसीयते यदृत्विजामे
वैकः पशुं विशास्तीति। यथा ऋत्विग्व्यतिरिक्तानामुपगातृणां अप्रकृतत्वादृत्विज
एवोपगातारः। एवं शमितापीत्यर्थः। ननु होतारं ऋत्विज इत्यादिको विधिरेव न दर्शनमिति
चेत्। न होइत्येवं क्रमतक्षाकंन त्विग्विधिपरः अतो दर्शनमेवैतदिति। ऋत्विजामपि वि
धाने वाक्यभेदः प्रसज्यते तथा नाध्वर्युरुपगायतीत्यध्वर्यो रुपगानप्रतिषेधादितर
त्विजामुपगानं भवतीति गम्यते। केचिद्दि मेव सिद्धांतं मन्यंते। अपरे त्वेवमाहुः। अ द४
न्यस्याप्रकृतत्वात् कश्चिदृत्विगेव शमनयोगाच्छमिता भविष्यतीति तन्न। यतः अ
तो ऋत्विग्व्यतिरिक्तः शमिता प्रकल्पितो दृश्यते। शमितैनं कंठे व छो दं वंत्यतीति तथा
शृतं हविः शमिताइ रिति च। ननु यौगिकी संज्ञा तेन ऋत्विजामेव कश्चिच्छमनं कु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.ग्र.६ वैनशमितामविष्यतीति। तच्च सर्वेष्वपि त्तुत्स्वस्वकर्मणि व्याप्रतेषु शमितृशब्द आगा
४२ त। तस्मादन्य एव शमितेति गम्यते। तथाहि। अथोल्मुकमादायाग्नीत्पुरस्तादेति पद्यतेश
मितैतं कंठे बद्ध्वोदेवं नयति। तत्पशुश्रपणीं प्रतिष्ठाता न्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युर
ध्वर्युं यजमान इति। मैत्रावरुणो ध्रुवं प्रैषैर्होतान्वाधिगो। ब्रह्मा च दक्षिणत आसीनः
कृताकृतम् त्ववेक्षते। एवं सर्वेष्वपि स्वव्यापृतेषु शमितृशब्दश्रवणादन्यपैतेन
र्त्विग्भ्योऽन्येनैव भवितव्यं। उपगादर्शनेवा प्रकृतविषयेऽत्र च यहेतुर्नास्ति। अपि
च संज्ञपनकाले कर्तृके सति समाख्यया तदध्वर्योः प्राप्नोति। तदा च शमित्रध्वर्युसं
वादेऽदनोपपद्यते। अनेनाध्वर्युर्भवति शमितरि तदेनो भवतीति। तस्मादन्यः श ४२
मितेति॥ ॥अपरा व्याख्या॥ शमितेति संज्ञाभेदात्स्त्रुमारणमसंदिग्धं अन्य एव करो
तीति। अतो विकर्त्तनं चिन्त्यते किमृत्विजामेकः कुर्यादुतान्य एवेति। तच्च पूर्वपक्षमाह॥ ॥

कृतार्थं सिद्धं॥ शमितेति संज्ञाभेदात्स्य मारणमसंदिग्धं अन्य एव करोतीति। तत्रतो विकर्त

५१.

विकर्त्तनं पशुमन्यः॥ ऋत्विग्भ्योऽन्यः पशुविकर्त्तनं करोति। अतो मारणे शमितुरेव त्रिप
दृष्टत्वाद्विकर्त्तनमपि स एव करोतीत्येवं प्राप्ते सिद्धांतमाह॥ ॥ ऋत्विजां वैकोऽप्रकृत
त्वात्॥ शमितेत्यादिशब्दः प्रज्ञापाहतो शमित्रे विकर्त्तनकर्मणि ऋत्विजामेवैकः कश्चि
न कर्त्तास्यात् नान्यः। अन्यस्याप्रकृतत्वात्। अनुक्तत्वात्। नह्येवं उक्तं अप्शुन्न मास्ति
यच्छमितादि कर्त्तनं करोतीति। यत्रान्यस्य कर्तृत्वं नोच्यते तत्रार्त्विजामेक कल्पत्वं न वाति।
५६ यथैकैनिनष्ट्रोत्पत्रान्यदासप्रकृतत्वाहार्त्विज एवैकः निधनिनो भवंति। उपगादर्श
नाद्येति पूर्ववद्व्याख्येयं। अस्मिंश्च व्याख्याने इदं विरुध्यते। यतदैव्याः शमितार
उत तत्र मनुष्या आरभध्वमित्यास्मिन्नाम्निगुप्रैषे विकर्त्तने शमितासंबोध्यते। एक
स्यास्य त्वेवमाख्यातादित्यादिना॥ ॥विकर्त्यो त्वन्यः स्यादसंयोगात् विकर्त्त्यास
म विकल्प्यापि ऋत्विजामेव कश्चिद्भविष्यति। स्यात्कोऽपि तु शाखैनानिराक्रियते। विक
र्त्तो केऽपि यद्वसौ न सार्थं पशुं मारयति। स एव विकर्त्तनमपि करोतीति।

दे॰भा॰६ यो ह्य लिम्पोन्यएव भवति। न लिङ्गि ध्येय स्थित। कुतः भूरसंयोगात् पक्षे भूर
४३ स्या तिसोम विक्रयित्वेन संयोगात् को स्मा शूद्रा दासो मे क्रीणाती ति। भूरस्थानिः से
दिक्षो न्य एव। तस्मात्कौ सोन्य एव॥ ॥ अंगान्यवद्यत्यभंजन्। ततः पशुशरीराद्द्ध
दो धुरंगानि हृदयादीन्यवद्यति अवखंडनेन शरीरात्पृथक्करोतीत्यर्थः। किं कुर्वन्। अभं
जन्।
अंगानां हृदयादीनां भंजनं छेदनमकुर्वन् सकलान्येवावद्यतीत्यर्थः। गा
त्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादिति समाम्नातत्वात्। अविज्ञा पा स सर्वांगानामवदाने प्राप्ते आ
ह॥ ॥हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यम् पूर्वनड्वकं पार्श्वयकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिण
श्रोणिमिति जौहवानि। एतानि हृदयादीनि जौहवान्यवद्यति। जौहवानीति जुह्वामवदा ४३
नयोग्यानि प्रधानयागसाधनानीत्यर्थः॥ हृदयमा म्रफलसदृशं। जिह्वा रसना॥

कोडं वक्षो भुजांतरमित्यर्थः। सव्यस्य ॥ सव्यस्य बाहोः पूर्वनड्वकं प्रथमं नलकं
अंसादधो वर्तमानं। अवद्यति। इह अपि पार्श्वे दक्षिणे सव्ये च। एकैकं चत्वारि पर्शवः ॥ तं
के। जत्रुशतिरस्पर्शरूपस्तान्नु थ्यायानादित्य द्विगुणं तत्काव्यात वक्रयोव
कानिपार्श्वास्थीनि। यकृत्कालेयं। वृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ महदामलकतुल्यौ आम्र
पल्लवकृतौ इति धूर्तस्वामिनः। गुदस्य मध्यं येन शकृन्निर्गच्छति तद्धि यमं त्र्यंशमक्लो
नस्ययोमध्यमो भागो न स्थूलो न चाकृशः। तं गुदामवद्येत्। दक्षिणश्रोणिः कटी
दक्षिणप्रसक्तयुपरि वर्तमानो मांसलः प्रदेशः। श्रोणिर्दक्षिणस्फिक् इति धूर्त
स्वामिनः स्त्रियां स्फिक् तौ कटी प्रोथावित्यमरः। एतान्यवद्यति अथोपभृत्स्ववद्यत्या
ह॥ ॥दक्षिणं सत्थि पूर्वनड्वकं गुदं त्रेतायानि त्र्यंगं सव्यां श्रोणिरित्युपभृतानि। दक्षि
णस्य सक्थ्नो दक्षिणस्य बाहोः पूर्वनड्वकं प्रथमनलकमंसादध एवावच्छिते। त्र्यांगुद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे॰भा॰६
४४

तृतीयात्॥ श्रोणिं गुदस्यांत्रस्य योनिं श्रोतिश्रायेनाणु इति कृत्वा स्तृतीयो भागः सव्या
च श्रोणिः॥ स्तूत्रराप रसक्तुं परिमितो मांसलः प्रदेशः कटीशब्दवाच्यः॥ एतानि श्रोणीप
भृतानि नुपभृत्संबंधीनि स्विष्टकृदवदानानीत्यर्थः॥ एतान्यथ भंजन्नवद्यति पश्चुदेह
स्यथ ज्ञत्यग्र ह्लाति॥ ॥वर्षिष्ठमुपयंच्छः॥ श्रुतिये नूलमग्न्यद्वर्षिष्ठा यद्वर्षिष्ठमग्नु दृष्ट
यं तत्स्थूलं तदुपयज्ञ उपयद्वोमार्थमवद्यति॥ स्वविनोप यं ज्ञ इति श्रुतेः॥ ॥श्रवदा
नकाले प्रभागः॥ गुदतृतीयस्य प्रभागः प्रकर्षेण भागो वर्षिष्ठमध्याऽलिष्ठभा
गेन विभजनं स्विष्टकृदवदानकाले भवति॥ नुक्तावदानकाले इत्यर्थः॥ नेदानीऽ
दानी तु समग्रमेवाविभक्तं गुदमवद्यति॥ अवदानकाल एव त्रेधा विभज्यावदानस्य
वचनात्॥ ॥वनिष्ठुजाघनी चावद्यति॥ वनिष्ठुस्थूलांत्रं॥ जाघनी जघनप्रदेशभवा॥ ४४
पुच्छदेश इत्यर्थः॥ जाघनी पत्नीः पुच्छ इति हरिस्वामिनः॥ जाघनीं चालदंडइति माधव

चार्थः॥ जाघनीयेनासुरकानपनयतीति धूर्तस्वामिनः॥ जाघनी वालधिरुच्यत
इति ... दीपिकाकारः॥ तु धर्मत्रश्चलुमाः ... मित्रः श्च जाघनी॥ तेंडालद्
त्वादादायधर्मा धर्मेचिन्ह लक्षणः॥ इत्यत्र श्चजाघनीश्च पुच्छामिति स्मृति वृद्धिका
कारो व्याख्यातवान्॥ जाघनीदशोः पुच्छमित्यधिकरणमालायां तृतीयेऽध्याये
जाघनी चैकदेशत्वादित्यधिकरणे॥ जाघनी कटी इति ... हरिहरो॥ तदयु
क्तं॥ कटिशब्दस्य श्रोणिपर्यायत्वात्॥ श्रोण्योश्च प्रागुक्तत्वादिति॥ अतः पुच्छकांड
मेव जाघनीशब्देनोच्यत इत्यर्थः॥ सा च पत्नी संयाज्यर्था॥ वनिष्ठुभागावदानं॥ ॥क्लो
मन्नाधाय पृथ्वी पुरीततं चैषां ... क्लोमा गलननाडिका॥ प्लीहः पीह इति यः प्रसिद्धः॥ अ
धूद्धः ... पुरः॥ ... सन्नपरि भवति॥ पुरीतदिति हृदयं च्छादितं येन मांसेन तदुच्य
ते॥ हृदयं तत्पुरीततना प्रच्छादयतीति श्रुतेः॥ एतानि क्लोमादीनि पुरीतदंतानि भागा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वदानीछन्नवघाति। अतश्चान्नेषां भागवदानानां विकल्प इति प्रागुक्तमेव॥ ॥ तदस्मे
दोव श्रिष्टं गुदं प्रास्यति हस्तेन। पशुश्चेद्यदि कृशो दुर्बलः स्यात्तदा
। अव
शिष्टेमेदोवपाग्रहणे क्रियमाणे यन्न गृहीतं तद् गुदे प्रास्यति अत्र मध्ये प्रवेशयतीत्य
र्थः। स्तृत्वैव पशुमालभेत यस्तेनं मेधमुपनयेयदि कृत्राः स्यात् दुर्दर्श्यस्य मेदसः परि ८५
शिष्टं तत् गुदे न्यूषेदिति श्रुतत्वात। यस्तेनं पशुं मेधमुपनयेत्तामपयेत स एव कृशो
धुर्युः पशुमालभेतनान्यो ज ऽस्त्यर्थः॥ यदि
स एव पशुः कृशः स्यात्तदा यद्दुर्दर्श्यस्य तद्देशस्य मेदसः किंचित्परिशिष्टं तत्पा ६५
त्रामवदोयमानार्थं तद् गुदे न्यूषेत। कुंभीगतानि पूर्वानिक्षेपवर्तते। निक्षेपगमयेदि
त्यर्थः॥ ॥ अथैतं च धमव धायनास्मिन्नो हृतं रक्तसा। मितिम्प भगर्तेऽश्मित्रादत्तस्यां

दिशि नक्तं उत्तरस्यां वर्तमाने ऊवध्ये पुरीषेतूष्णीमवधयेरक्तसां भागइत्यनेन मंत्रेण
तस्मिन्नूवध्ये लोहितं पशो रुधिरं प्रास्यति उक्तं दीपीः। तथो एवी स्तक्षरोरक्तसां भागो
सीतिष्क तत्वात। अत्रेदं रक्तोम्प इतिस्यागोनुष्टयन्द कोपस्पर्शनं च॥ ॥ शूले हृदयं प्र
चरा मित्रश्रपयति। शूले हृदयं प्रच्छाद्य प्रोतयित्वा शामित्रग्नौ श्रप
यति। तस्मादुपरि हृदयैव शूलं कुर्यादिति श्रुतेः। तस्मात् न इति वाक्यपूरणः परिष्ठेवस्थू
लेन भिन्नात् ततो हृदयं शूलं कुर्यात् शूले श्रपयेदित्यर्थः। शूलाल्पाकः इत्ति शूलशब्दात्त
स्मस्य यः प्रा कवाचिन्निकरो नो भवति। सोना प्यतिका राद्रुरवायां श्रपणे प्राप्ते व चनाच्छू
ले श्रपणं शूल तवारणमरा न्नमात्रा। सान्नाप्दा खारखानापन्नत्याद्य घौर सौतिमवत
तस्य शूलस्य पादाने। अधिश्रपणं खर्यतु ह। यजमानेनान्वारब्धे शूले हृदयपत्र इनाभि
जिपार्श्वनिदध्वे तत्का स्पेयदधाप्रयेदितिश्रुतत्वात कार्ष्णे पृष्ट धाएना हृदयं

दे॰भा॰द
४६
पार्श्वतः पशुखायाः पार्श्व एव आमित्रेऽर्पयेदित्यर्थः॥ ॥पशुं चोखायां॥पशुं
पश्ववदानानि हृदयव्यतिरिक्तानि सर्वाण्युखायां श्रपयेत्। अत्रापि पशोः सा
न्नाय्यधर्मप्राप्त्या तच्छ्रपणपर्याया उखायाः सान्नाय्योखाधर्म प्राप्तिः। अतश्च घो
रसोत्पादानं। मातरिश्वन इति मंत्रेण शामित्रे अधिश्रयणं। अन्वारब्धायां मीमांसानो ब्रूते
प इति। चकारात्पशुः शामित्र एव श्रपयाति। अथ यमेनमुद्दवं पशुश्रपणाय आहरंतीति श्रु
तेः। तत्र पशुश्रपण इति समाख्यानाच्च॥ ॥पशुदेवायै पुरोडाश एकादशकपालः। अत्र प
शुदेवतायै एकादशकपालः पुरोडाशो भवति। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पुरोडा
शमनु निर्वपतीति श्रुतेः। यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्य एव पशु पुरोडाशो भवति स च एका
दशकपालो भवति। कुतः अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्यैकादशकपालत्वात् तस्य प्रकृ ४६
तित्वाच्च। यद्यपि दशकपालस्तत्र पुरोडाशः॥ अग्नीषोमीयो दशादिरोपादेशात्।

का॰द॰रा॰ ५

पाशाद्यः पशुर्न चाहत्तो। अयं निरूढपशोः पशुपुरोडाश एकादशकपालो न भवति। अ
ग्नीषोमीयस्यैकादशकपालत्वं कुतः त्रिशास्त्रोपदेशात्। येनाग्नीषोमीय एव त्रिरोषेणैका
दशकपालत्वोपदिश्यते। तस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमिकादशकपालं पुरोडाशं निर्व
पतीत्यभिधेयेन अनीषोमस्य सर्वपशुपुरोडाशाग्नीषोमीय पशुपुरोडाशत्वात्कारः। किं तर्हि
पौर्णमासाग्नेयपा अग्नीषोमीयादि पुरोडाशविकार एव। ततश्च कर्पादिशब्दपरिमाणत्वा
द्युक्तप्रकारेणैव दृष्ट पुरोडाशे कपालसंख्या सा नैकादशकपालमिति। ततश्चेदग्नेर्दश
कपालः। सोमपौषे वा अष्टकपालो वेति। सिद्धे इदानीमिदं विचार्यते। पशोरवा
हननहविष्कृदाह्वानयोरककालत्वमुक्तं। स यदेव हविष्कृतमुद्वादयति तदेवाह
वदुपस्तीर्य समाहन्तनीति हविष्कृदाह्वानं चावहन्तार्थं। अवघातश्चायं वषधर्मत्वात् पुरोडा
श एव भवति न तत्र हविष्कृदाह्वानमप्यत्रैव भवति न पशोः। तत्र हविस्त्वादिहन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

देवता ग्रहणमपि किमर्थं भवति न तत्पशुपात्रयोः स्थालीगतत्वेन इति संदेहे सूत्रकार एवापनयति॥ ॥

८७ अत्रैव हविष्कृदाह्वाननमिष्टेकत्वात्। अत्र पशुपुरोडाशे कर्त्तव्ये हविष्कृदाह्वानमेव भवति

नाहननं। ननु पाशुकब्राह्मणानंतमेव भवति। कुतः। इष्टैकत्वात्। आहननस्य हि पश्वि

ज्यायाः सहैकवाक्यत्वेन पुरोडाशेज्यायाः। हविष्कृदाह्वानस्य च पुरोडाशेज्यैकवाक्यत्वे

नपश्विज्यया। अतोत्रैव तत्र हविष्कृदाह्वानमेव कर्त्तव्यं नाहननमिति॥ ॥अथ बर्हि

ष्ट ऐन्द्राग्निः पुरोडाशस्यानुब्रूहीति। अत्र ब्राह्मणानामुत्थाय नयरिस्तरणं तस्य पश्चात्कृत

त्वात् दुपयुक्तस्य वेदिपात्रासादनहविर्ग्रहणप्रोक्षणादीनामुपयोगः प्रत्य

युक्तिं दर्शयन्नाह नानयन् स्तरणं ते वेदानपाचीनमार्गीनो तरमुद्धान्मलद्यं गदानावुत्तरेभ

नांतकत्वाण्णेत होतृ मैत्रावरुणविति ना वामब्यास्कृपावदा यजुष्कामुपस्तीर्य पुरोडाशा ८७

स्याव हास्यन् अत्र दानं डेवनं ऊर्ध्वं मैत्रावरुणं प्रतीमं प्रैषमाह। ऐन्द्राग्निस्य पुरोडा

शस्यानुब्रूहीति। अत्रवचनात्सहानुवाचनेनेष्ट्योच्चारणं च। ऐन्द्राग्नस्यामिक्षेतत्तु प्रयोग

य. शिष्टात्यैनपरिस्तरणा थाँ ते न सूर्य पुरोडाशस्य प्रजाप तये पुरोडाशस्यैतापतस्य ते

भवति॥ ॥उपस्तीर्णेनाव द्यति स्विष्टकृतः। अत्र जुह्वामुपस्तृणाति चोपस्तीर्य जुह्वां मध्यात्पूर्वा

र्धाच्चावदाय। अभिघार्य विदानेव प्रत्यभिघार्य ततनन्तरमुपस्तृणाति स्विष्टकृदवद्यति। तत्रादौ

स्रुकृदवदाने उपरिष्टात्तद्विरभिघारणं प्रत्यभिघाराभाव इति तत्रर्थः। चकारात्प्रथमा

वदाना नंतरमेव आस्वदना स्विष्टकृदर्थमुपस्तरणवदेव। कालांतरे वदानाभावाना दुप

स्तरणवदानाच्च स्विष्टकृदस्यैव सतः स्विष्टकृद्वदित्युक्ते॥ ॥इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशामितिप्र

ब्यति। एवं दयाः स्कन्दो रवदायाल्पा पातिकम्याथ्व्यपइन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशो प्रेष्य एव मैत्रा

वरुणं प्रेष्यति। इदमपि प्रयोगशिष्टार्थमेवातिनपद्ते सूर्योपपुरोडाशं प्रजापतये पुरोडा

शमिति भवति॥ ॥कुल्यासमानीयाग्नेयवदा य। इडामवद्यतीति वक्ष्यमाणसं

देभा-ष्य बंधश्चां प्रधान। वदाने न्तुकूबिड्तोपभ्रतियद्वर्तते तगुणोसमानीय निर्गुणायाग्नयेत
५८ त्वदाय इडाप्राशित्र्यादिकं भवद्यति। ननुकथमसति श्रुतिवचने निर्गुणायाग्नयप्रदा
नमुच्यत इत्याशंक्याह॥ ॥सगुणस्थाने गुणः सर्वविकार एकत्वात्। ह्योबसोविष्टकृते प्रदा
नमग्नये स्वाहा स्यानुवाको निर्गुणसमाम्नातः स्विष्टकृतः पुरोपि प्रैषाध्या सनिर्गुण एवा
ग्निर्देवतत्पथनो। अतस्तयः सगुणस्विष्टकृतः स्थाने यो गुणो निर्गुणः स्विष्टकृदुक्तः
सयुक्त एव। यतो दृष्टदेवपुरोनुवाक्याप्रैषं धुयः स्विष्टकृतो विकारः निर्गुणोग्नेरू
पः ससर्वविकारः सर्वधामपि विकार एवा घर्घुणामपि तथैवेति कुत एतत्। एकत्वात्। वत्र
एक एवायं यतः स्विष्टकृद्भागः कुर्वेदे नविहितः। एकत्वान्नसमान देवतावाननभ तिन ४८
यो इतरस्यां चिसगुणोः त्रि निर्गुण इत्ययुक्तमित स्यात्। तस्मात् सगुणस्थाने गुण
इति सिद्धं॥ ॥यथाम्नातेवाविभेदात्। अथ यथाम्नायमनते स्विष्टकृद्भागः स्यात्।

नस्नैषो विकारः। यस्य यथाम्नातं तस्य तथा भवति नहोत्र चरो म्नोदकस्य तस्य स्विष्टक
तस्य तोपदितिश्रवण्या स्यानुवाक्यात्रैषु निर्गुणः स्यात्। प्रत्युत्तरवचने प्रैषसगुण इति।
कुतः। अविभेदात्। वचननभेदादपि चेत्। अन्यादि प्रैषानुवाचनवचनो अन्यश्च याज्यानुवाक्या
प्रैषाणां। तत्रैव च गुण निषेधोना नवचनादौ। तद्यास्मात् स्यादा वेद निर्गुणो न तद्वचनादि द्वि
तिकर्कस्यायमेव सिद्धांतः। अपरत्वाद्वा। अवस्था स्वांतरे श्रूयते। अग्निं यजतीति। तेनयागेण एव
निर्गुणोग्निर्विहितः। अतोयायागे निर्गुणोग्निर्विहितः ससर्वविकारो भवति। सर्वेषां होत्रणां अ
धर्युणां चाविकारो भवति। कुतः एकत्वात्। यतोनुवाचनप्रैषयाज्यादिषु एक एवायमग्निः न
भिन्नः। एकश्चत्कृचित्सगुणः क्वचिदगुण इति नवि रूढ़रूपतामर्हति। तस्मात् सर्वत्र निर्गुण
एवेति सिद्धांतः। ऋषिभिर्निरुपितं नाम निर्गुण एव सिद्धांतिनो मतो यजमानादेप्ययं नुदकं
॥ ॥इडाम भवधाति॥ ॥ अथ होत्रादीनां आमनानाम् प्रवृत्तादायश्च दृष्टि चातस्पर्श
स्वीयस्त्रीयदेवतो वारणे अर्थतः सगुणस्थाने अगुण एव सर्वधा (त इ)
स्विष्टकृद्विकारो भवति ४॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.ना.घ वचनाभावात्। तत्स्थनिर्गुणेति स्विष्टकृद्यागानंतरं स्कंधौ निधायप्रसंवराभ्युक्षणवर्जं वा। शि
५९ रावदानादिभागपरिहारं तद्यथा प्रा संकर्तव्यं। पवित्रप्रतिपत्तिवर्जं। सा तु पश्चिडमार्जनोत्त
रकालं कर्तव्या। अथ दर्विस्पृत्यनु पुरोडाशस्य चोदनासारूप्याद्धार्त्रीपौर्णमासिका धर्माः
प्राप्ताः। तत्रोद्धरणादितमः कृता ये त्यक्ताः सर्वे धर्माः किंस्विद्भवंति उत नेति तत्र सूत्रका
र एव पक्षं स्वीकरोति॥ ॥अक्रिया न्यस्य समानार्थत्वात्। अत्र पशुपुरोडाशे प्रागुक्त
प्रधानस्विष्टकृद्यागादन्यस्याराद्उपकारकस्याग्न्यन्वाधानादेरंगजातस्याक्रिया भ
वति। कुतः समानार्थत्वात्सदृशार्थत्वात् सदृशार्थसाधकत्वादित्यर्थः। यादृशमेवोपकारं
पशोः प्रयाजादीनि कुर्वंति पशावनुष्ठितान्येवतादृशमेव पशुपुरोडाशे पीति। अथवा तः पश्च
र्थमेवानुष्ठितानां प्रणीतार्कुकुटाहननस्योदकप्रहाराद्यारभ्य प्रयाजाज्यभागानुयाजादीना ५९
माराद्उपकारकाणामगृह्यमाणविशेषत्वात्पशुपुरोडाशे अप्युपकारप्रसंग इति। सं नि

पत्योपकारकाणामनुपात्रासादनग्रहणकंडनपेषणाश्रपणादीनि दृष्टार्थानि भवंति। अन्यथास्य
रूपादिदोषः। अत एवोक्तं शाखायनेन पशुर्धानि दिनवार्थसाधयंतीति। अथवा समानार्थत्वादित
[struck] तदेवं व्याख्येयं। संत्येवाग्न्यन्वाधानादीन्यंगानि पशुप्रयुक्तानि। य एव च पशुपुरोडाश
स्याग्न्यन्वाधानादिभिरर्थः। तैर्नैवार्थैतानि पशुना प्रयुक्तानीति तस्मात्तान्येव प्रसंगादत्रोप
युज्यंते। यन्न प्रयुक्तं पशुना तत्पुरोडाशः स्वसंनिधौ प्रयोजयति। यथा संवत्सरविधि प्रणीता
प्रणयनाज्यभागादि। यथा चैव त्राणार्पणकर्मापवर्गादि। यद्येवं स्विष्टकृदिडस्याप्यक्रि
या प्राप्नोति तत्राह॥ ॥नवोदनाभेदात्। न स्विष्टकृदिडस्याक्रिया। कुतः। चोदनाभेदात्।
इष्टकापत्नीसंयाजसंस्कारस्य प्रधानेनाकेभिन्ने स्विष्टकृच्चोदने दर्शयति। द्वावाघारौ द्वौ स्विष्ट
कृतावितितथा दक्षिणानयनक्रमविधिपरे वाक्ये एवं पुरोडाशस्येडां दर्शयति। इडा
मेव कुर्यात्पुरोडाशे डायामेवापहूतायां दक्षिणा नयदिति। दर्शनमात्रमेतत्। प्राप्ति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द.भा.६ स्फूर्तिरेण सूत्रेण॥ ॥कालगुणभेदाच्च॥ अस्ति तन्त्रायोऽयेनाश्लिष्टकृद्विभेदेन क्रिय

५० तां कुतः कालभेदाद्गुणभेदाच्च। अन्यकालः पाशुकः श्लिष्टकृत अन्यकालः पशुपुरोडा

शस्य। अन्यकालो पाशुकीडा अन्यकालाश्च पशुपुरोडाशस्य। तस्मादुक्तं यद्भेदादु

ति। तथा सगुणया अनुवाक्यया पशुस्विष्टकृतो निर्गुणा च पशुपुरोडाशस्विष्टकृद् इति॥

॥ ॥अपरा व्याख्या। नचोदनाभेदात् यदुक्रमक्रियान्यस्योत्तिविन्न। कुतः चोदनाभेदा

त्। विधिभेदात्। भिन्ने ह्येते चोदने। एका पशुचोदना अग्नीषोमीयमजमालभेतेति। अप

रा पशुपुरोडाशचोदना तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपतीति। यत्पुनरेकेन विधिवाक्येनो

पादाय बहूनां फलेन विधानं यथा मित्रविंदया आयुःकामाय तेनेति। तत्रापद्भयत्वेन वि

धानं स्यादि सवितव्यायां युगपदेगोपकारापेक्षाति ना… ध्यमानानि … विस्तरांवि ५०

… तंत्रेणोपकारसंबंधात् इह तु नचोदनाभेदादेतन्न संभवति॥ ॥किंच॥ कालगु

णभेदाच्च। अन्यस्मिन्काले पशोः प्रयाजाः कृता अन्यकाले स्यात्पुरोडाशस्य कथमुपका

रं कुर्युः। अथवा कालभेदात्। अन्यकालः पशुः। अन्यकालः पुरोडाश इति। तथा गुण

भेदात्। एकादशसंख्यागुणका वैश्वदेवेष्टा पशोः प्रयाजाः। पंचसंख्यागुणका यज्ञ

वैश्वपुरोडा… स्य। तथा एकादशसंख्यागुणका … षट्संख्यकाः वैश्वदेवेष्टा

पश्वारनुयाजाः। आ… षट्संख्यका यजत्रैवास्त्रयः पशुपुरोडाशस्य। अतश्चोदनाभेदात्का

लभेदाद्गुणभेदाच्च तंत्रेणोपकारो न संभवतीति। सर्वपक्षेणवाचार्येण पश्चादुक्तः सि

द्धांतस्त्वक्रियान्यस्य समानार्थत्वादित्ययमेवायदुक्तं चोदनादिभेदात्कालगुणभेदाच्च तं

त्रेणोपकारसंबंधो न भवतीति। अत्र ब्रूमः। मा भूत् तंत्रेणोपकारसंबंधः। प्रसंगन्यायेन भवि

ष्यति। तथा हि अग्नेर्गोपकारस्य… न सौध्यादेस्य पदार्थस्य मनंतरं प्रधानेन सह संबंध इष्य

ते। अन्यथोभयप्रधानयोः संगतिरवनस्यात्… पदोगा निप्रयाजानुयाजादीनि क्रियते न तदा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे.भा.द प्रथमानि प्रथमनकालेच्चलंगा नीतियद्येवं नांगी क्रियते तर्हि प्रथमनयागेषु कृतेषु तदुत
५१ रकालीनानामनुयाजाद्यंगानां केनसह संबंधः स्यात्। तस्मात्प्राच्योदीच्यसर्वांगोपका
रार्थं सर्वांत एव संबंधो गीकर्तव्यः एवं च सति यद्यप्यत्र चोदनाभेदस्तथापि प्रयाजाधारा
दिजनितमपूर्वं ग्रग्रहणमाण विशेषं दियमानत्वात्पशुपुरोडाशस्याप्युपकारं करोत्येव।
यथात्रतः द्ययमुखातित्वादीयौन्यार्थोपि शिष्यादीनां पुस्तकादिदितिलौकनार्थोपि भव
ति। अतश्चोदनाभेदो नाकारणं। तथा कालभेदो गुणेन द्रष्टव्यः। तस्मात्साधूक्तमाक्रि
स्य यान्यसमानार्थत्वादिति। अन्ये त्वेवमाचक्षते। आक्रियान्यस्य समानार्थत्वात्। संनि
पत्योपकारकोंगयुक्तपशुपुरोडाशयागादन्यस्याहृत्योर्थस्यांगस्यात्र पशुपुरोडाशेत्र
क्रियाः आक्रियाः प्रकरणो कुत समानार्थत्वात् पशोः क्रियमाणानामारभ्यागां द्वयगानांयसा
रणार्थत्वात्। साधारणानि ह्युभयोरेतान्यंगानि उभयार्थानि तत्पुरोडाशः प्रासंगिका। निःस ५१

मानतंत्रीये पशुपुरोडाशो न प्रासंगिक इत्यर्थः। अतः प्रासंगिकत्वाभावादयं तन्त्रमध्ये कर्त
व्यं। नसवनीयवद्धृ सम।हितः अतएवाहापस्तंबः। इडांतः संतिष्ठतइतितिनापिष्टलं
पहोमराज्ञस्मागा। स्यणत्यप्येणैव पत्राह्नेण तद्र्धणकर्मादर्गाः। शाकृतां गाकृते
नशेर एवेति। अंगानां समानसंबंधात्। नसवनीयानां मिवदादीनवसमाप्तिरिति। जैमिनिस्तु
प्रासंगिक एव पशुपुरोडाशः। तन्मते पशुपुरोडाशसंबंधेपि पिष्टलेपहोमादिकर्मापवर्गो
तमिडांत एव कर्तव्यं। पश्वंगैरसंबंधात्। अत्राहापस्तंबः। पशुपुरोडाशस्य पात्रसंसाद
नादिकर्म प्रतिपद्यते यथार्थं पात्रप्रयोगो निर्वपणकाले व्रीहिमयं पुरोडाशं निर्वपत्येकाद
शाकपालं द्वादशकपालं वापद्देवतः पशुस्तद्देवतो भवतिहविः कृत्वा चाविसृज्य पशुं वि
शास्ति हृदयं जिह्वां वक्षोयकृद्वृक्कौ सव्यं दोः उभे पार्श्वे दक्षिणां श्रोणिं गुदं तृतीयमिति
दैवतानि दक्षिणंदोः सव्यां श्रोणिं गुदं तृतीयमिति सौविष्टकृतानि क्लोमानं पुरीततं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे·भा·६ निष्क्रमध्यप्रीत्य दोजघनी मित्युद्धरति गुदं मा तिर्द्धीषीव निष्ठुस्त्रेष्ठीरिरिसं प्रेष्यति मा वि
५२ पर्वास्त इत्यर्थो भवत्युदकानि त्रैकुंभ्यां पशुमवधाय प्लक्षे प्रणीह्यप हृदयं शामित्रे श्रप
यति श्रवहननादिकर्म प्रतिपद्यते। वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरति श्रतेवा पशावग्नि
ग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीत्यग्निभ्यां पुरोडाशस्य प्रदीयमानस्य प्रेष्येति वा। अग्नये नु
ब्रूह्यग्नये प्रेष्येति स्विष्टकृतः संप्रैषौ। एषाम वदायेडां न यजमानभागं हविरा दुतौ प्र
स्तीर्य्यंतः संतिष्ठते तु पहूतां मैत्रावरुणषष्ठा भक्षयिला। पूर्ववत्प्रस्तरमार्जयित्वा स्रुक्रेण
पृषदाज्यस्योपहत्यं वेदेनोपयम्य त्रिः पृच्छति श्रुतं३ हविः शमितारिति श्रुतमित्यितरः प्र
त्याह। द्वौ द्वौ क्षितीयं प्राप्य तृतीयमिति। का० ६ केचा। रुद्धान्नामिवदाना। निश्रपयति श्रुतं हृद
यमसामिन्नेहृद्या श्रनिर्द्देडितिगुदवनि षून्मर्तेखात्वातस्मिन्नवधंकुर्यात्। पशुपुरोडाशावपा ५२
प्रचरेत्प्रत्युनक्ति। यद्देवस्य पशुं यद्दैवतं तदीयमियम कादशकपालं वा प्रणपतादिषु

तुल्यमाग्निभ्यां पुत्ययर्हिरग्निभ्यामानि नयति श्रुते पशौ पशुपुरोडाशेन प्रचरतियादि ब
हवः पशवः पशुपुरोडाशावाप्युर्द्धृत्य हृपस्तेपि स्तीर्य जुह्वा मवदायाभिघार्योपभृत्यव
दायानभिघार्योत्तमस्याभिघारणमनुस्मो विष्टकृतमभिघार्येद्यथवत्कान्तस्योप भृत
देवमेवकुर्यादित्यग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीत्या। आस्याहेत्यग्निभ्यां पुरोडाशस्य
प्रेष्येतिद्वितीयस्विष्टकृता द्वयत्यग्नये पुरोडाशस्येति संप्रैषः पुरोडाशयोः पुरोडाशा
नामिति चेत्पुरोडाशात्पृषदाज्यस्य तु वणेविदोपयामे नादायाह श्रुतं हविः शमिता३रि
तिश्रुतमिति शमिता प्रत्याहैवमध्यपवंगत्येति। अतः पशुपुरोडाशः पात्रासादनादि
भागपरिहरणांतसंनिपत्योपकारकं संर्वेद्यथक्रत्वर्थं आराद्युपकारकं तु प्रयाजादि
पशुकर्मवात्प्रसंगाद्युपकरोति साधारणमिवाभवतीति सिद्धं॥ ॥पशुहृद्दालिणाप्येनुर्व
सरोवा०। मार्त्तितासान्निधानात्पशुपुरोडाशमार्जनानंतरं वादिजातीयः पशुर्ईक्षिणा

अथवाघेनुदक्षिणा। अय वावरइतिवरशब्देन श्रेष्ठं निर्लाप्यतां हिरण्यवस्त्रगवादि वं पत्नायजमाने नदातुं शक्यते तद मिथी यते। मार्जिता इतिग्रहणाच्च भागपरिहा रो विज्ञेयः। अ[illegible] नपवित्र्या [illegible] तदेवश्राकृतक्रमेण कर्त्तव्य इति युक्तः। अ परे तु इच्छन्नेव कुर्यात् पुरोडाशं। यामिकेषु [illegible] दानस्य दित्विचनादि[illegible]न्त्रा [illegible]मेन दाक्षिणादानमिच्छन्ति। [illegible] मार्जित [illegible] पुत्रस्य सूत्रेस वर्ध्यते। मार्जिते शा मि तार [illegible] एतद्व्याख्यानं युक्तमिवाभाति। परंतु मार्जितइत्यपमवानन्तरसूत्रेण संबध्य मानापयः [illegible] वति। मार्जितानन्तरं शामित्रः शासनस्य स्पष्टातिविरुद्धत्वात् [illegible] तो पशुपुरोडाशनव [illegible] दि शास्त्रीत्युक्तं [illegible]
[illegible] अतोमार्जिता ५२
नन्तरं [illegible] पूर्वं पशु विशासनादिश्रयणांते। ततः शामित्रं शासन मिति तत

स्मात् पूर्वसूत्रेणैवोपपन्नो मार्जितइत्यस्य संबंधः। अत्राचार्येण पश्वधिश्रयणानंत र पशुपुरोडाशानुपदिष्टः। स तु वपामार्जनानंतरमेव कर्त्तव्यः। तथा पशोर्यावज्ञ [illegible] तत्पशुं [illegible] तितद्देवत्यं पुरोडाशं निर्वपतीति प्रकृत्य [illegible] यथा शतपथे न पुरोडाशेन प्रचरतीत्युक्त्वा अथ पशुं विशास्तीत्युक्तं। तथाश्वमेधेपि चन्नीदेपि। सवेदी स्तो [illegible] ग्नीषोमीयपशुमालभते तस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपती तिश्रूयते। अतो वपामार्जनान्त एव पात्रासादनादि मार्जनांतः कर्मपर्वणो वा पशुपुरोडा शः कर्तव्यः। ततः पशुविशसनादि। [illegible] दानप्रक्षेपणांतो ततः शामितारं शा स्तीति। अथ पशुं विशास्ती। पत्र हरिस्वामिनः। हृदयादिभ्यो वदानश्रुतेः पशोर्विशसनम र्थं प्राप्तमेव [illegible] पशुपुरोडाशप्रचारेण तरकाले [illegible] दिति। विशास्तीति शास्तुअनुशिष्टेः इत्येवधमनुर्विपूर्वो विशसनेवर्तते। कः पुनः पशुं विशास्ति।
तं त्रे पक्षे प्राशि [illegible]
मार्जि [illegible] कर्मो [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे.भा.प.
५७

शामिता। कुतश्चत। विशासितुस्त्रिः प्रच्यावयतादित्यादि नीनुशाप्यमाण त्वा तनस्पच
यत्वादन्नौतं च्छूह विः शामिता उरित्यत्र शमितुरन्यदर्शनात्। काण्वानां ह्येषेन पशुं विशा
स्तितमा हृ त्रिः प्रच्यावयतादिति पठ्यते तस्यार्थः। यः एनं पशुं विशास्ति तमाहू त्रिः प्रच्या
वयतादिति। माध्यंदिनानामपि विशासन्नाने तरं त्रिः प्रच्यावयतादिति मंत्रः पठितः स
त्विणकृ एवश्रुते श्च शमितृनुशासनत्व विनियोज्यइति। तस्माच्छमितुरपि पशुविशा ए५
सनं श्रुतिमूलं। आचारोपि तथैवास्तीति साध्यी परस्ते देमतं॥ ॥७॥ ॥शमितार उपाति
त्रिः प्रच्यावयतात्त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताद्यत्वाह्न च्छ्रृतं हविः शमिता
रितिः श्रृतमित्येव ब्रूतान्नाश्रृतं भगवो ग्रहीति। श्रुवदाना न्नुरन्यायं प्राज्ञियानेतर
मेव शमितार उपास्ति। त्रिःवयति त्रिः प्रच्यावयतादित्यादिना। अयमर्थः। हे शमितरः ५७
पशुं त्रिः प्रच्यावयता तथाव्यावयत्तिः पशुमुत्कालयेत्यर्थः। त्रिः प्रच्युतस्य ऊर्द्ध्वमा हृ

नस्य हृदयमुपरिष्टात्स्थापयेति। यत् यदालोके कश्चित्त्वष्टा ह्रदस्थ्रितं कथं श्रृतं हविः श
मिता उरिति पोतदा वैश्रृतमित्येव ब्रूतात् भो हि। नहि पुनरेवं ब्रूतात्। कथं श्रृतं भगव
इति। तथा एवमपि ब्रूयात्। कथं श्रृतं ह्येप्रि एतदुक्तं भवति। श्रृतमित्येतावदेव ब्रूति
वक्तव्यं। भगवछ्छ्रौवाहि शङ्कोपानपरतत्त्वारणाय इति। अनेकपाशुके तुत्रिः
प्रच्युतयोः हृदये नतमे कुरुताद्इति पश्च हृद्या। त्रिः प्रच्युतानां हृदयान्युत्तरमा
नि कुरुतादिति बहु पुनर्बादि परिणामः। केचित् प्रच्युतस्येत्यस्य पदस्य हृविः परत्वं
मन्यमाना मन्त्र हैमिष्टतिति तदयुक्तं। अस्य पशुपरता पाठ काले च प्रकटितत्वात् त्रिः
प्रच्युतेपरागिति। तत्रापि पश्यने कृत्तियथायमिह मवत्येव। अत्र हि अनुशा
सने। त्रिः प्रच्यावयतादित्येकं पत्वाह च्छादिति द्वितीयं। अत स्तृतीय सवने शामि
त्रनुशासनप्रभृति ह्य ते ऊवेजत्र द्वितीयं शमित्र नुशासन प्रभृति ज्ञातव्यं सूर्यौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.ना.द जुहुयात्सन्न्यस्य कार्यस्य त्रातः सवनश्चात्रि यमाणत्वात्तत्रैव कर्तव्यं॥ ॥त्रिः प्रच्युते हृद
५५ ये प्रकल्पोत्तमं करोति। एवमनु निःक्रम्यामिति पश्चात्रिः प्रव्यावयति त्रिः कल्पयति त्रि
त्रिः प्रच्युते पशो हृदयं वह्नि स्वस्मि त्रोत्रिः कृष्णानि कानयावदाना नानुसंनिकरोति तु
परिस्तीर्य परितील्यर्थः। ततः त्रिः प्रच्युते प्रकाशे हृदयं वह्नि त्रो त नेधानदं दध्याती तिश्रोतः
॥ ॥पूर्वा वान्ना॥ हृदयानेशूलनानारेशानैवानृमोपार्थः। अथ हृदयशूलं प्रयच्छति
तन्त्रपश्चिपरस्यन्तः मुख्येऽपक्ता [illegible] मिता हृदयशूलमध्यर्यवे प्रयच्छति सप्रथ
येन तदृ दयशूलेन रस्थियाना अध्वर्युर्नि दिपेत् शूलान्त्र यकाते पात्रात्न लि दुर्वेभ्यरघे २१
दिसपी॥ ॥ जुकादपदाज्यस्यादाये पनिष्क्रान्तपत्रातिश्वर्ति हतिः शामिता औरितित्रि
मिरानिकामि जुक्रात्पदाज्य रुवाली [illegible] रवन्स्य दपदाज्यस्येकदेशमादाय चात्वालो ५५
त्यावतरत्यूपनिष्क्रम्य ग्रानेतुः सनसिगरवामि क्रामम तिकम्पश्चात् हृतिः शामिता उरि

दे हृदन [illegible] हृतं [illegible] तात्त्वत [illegible] हृदयहृ [illegible]
यत्रेत्रिः शामितारेत इच्छाति। एकवारेश्रामि कम्प शामि हस्ते मुखे काम [illegible] कल्योऽश्वते हसिरितस्त्रा [illegible]
मितारेह इच्छाति॥ ॥चात्वाले तदृ गानामित्यो [illegible] शुद्धः श्चात्वाले शामिचात्वाले तद्देशनामि [illegible]
[illegible] मध्युर्मलथ्यीश हि ततः पुन स्मि कम्पा द्वितीयवारे ह इच्छाति पुनः श्वामिति शामिचा त्रि
के तद्दे नानामित्युक्त्वा पुनरप्यन्ति कम्प तृतीयवारे स इच्छाति पुनरपि श्रुतमिति शामि चात्रि
[illegible] दे पाना मि [illegible] पाह। अथ जुहो
पदाज्यस्योपहत्या ध्वर्युरिति। तया त्रिर्क्रत्वः इच्छाति त्रिहृढिय जुहुति वच्चात तोतं॥ ॥सं
तेमन इति हृदयमभिघारयेत्सर्वा। प्रश्न प्रतिवचनानंतरमध्वर्युः पश्चरुवासनीपत्र पवित्रपरः
तेमनसा त्रेण जुहूस्थेनात्पदाज्येन हृदये पूर्वमभिघार्य जुहूस्थे सर्वं पृषदाज्यमभिघारयति पृ
षदाज्येन हृदयमभिघारयत्युत्तरतः परिक्रम्याज्येन पशुमिति कात्यायनः [illegible] शूलाद्धृद
यमभिघारयति पशुं चेति। सहृदयमन्यात् अभिघारयति सोऽभिघारयति तेन मन इति वचनात्

पृषदाज्येनेति केचित्। आज्येनेत्यपरे तत्रापि पल्लवः। पूर्वान्तमहृदयं जुहूस्थमव
संतमनसानमनासइति ३

स्त

दृ-भा-अ-ह पीत। ततउत्तरेणाग्नि ह्वासने इध्मासन्नेतिपत्रमभिजुहोत्यात्॥ ततोवदानान्युपस्थापयेत् ह्र
५६ त्यकस्मिन्निविद्विभुत्वेशया आदिकपात्रेदकोस्थानिनिधाय हृदयादीनामेकादशा
नां हवानो प्रत्येकं ज्ञाणदानं कुर्यात्। तत्र विशिष्टकृतादीनां तु स्कन्धवसायाः। अत्र हृदय
दान्येवहवींषि। पशुस्तु ब्रीहियववत्प्रकृतिद्रव्यं। अतो हृदयादीनां च त्रैधं यागसाधनहवि
र्द्रव्यं। ज्ञाण दानासादनात्तेभामभवति। मध्यात्पूर्वार्द्धादवदानेन भवतीति हरिस्वामिमिनः
॥ ॥पशुसंवपावकृत्या दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता वद्याज्जघनाऽपरस्ववद्यति। पशुसीवपा
कृत्स्ना। पशुश्राणिन हृदयादीन्यवदानान्युदंते। आमिक्षर्यदार्थे। तदुभयं च पावदि
पेत्तमध्यप्राग्नानां हृत्वोवदानं दक्षिणतो वेदे दर्भेषु नोग दक्षिणाश्राणिदशावर्हिष्यासादये
तधर्युः। प्रतिप्रस्थाता नुप्रज्ञात्वा सुहृदयादीन्यवद्यति। अवखंड्यति। असिना छिनत्ती ५६
त्यर्थः। तत्र तत्रासादने जोति दक्षिणतइति वचनाद्दक्षिणतआसादने संप्रयोगः सान्नाय्य

विकारत्वात् द्रुस्रातान्येवासादने प्रतिवेद्यामिति वचनाद्वेद्यामासादनं अवदा
नमात्रे प्रतिप्रस्थातुः। पशुणा दाने ननं तु समध्वर्योरेवा श्रोहृतानां ग्रेट्टि विप्रदेपेक मंत्र
वदासादनमुदकस्थं। आले ननव। अधन्यान्वा। वसायामनृतानीमासादनमात
नश्च। सौविष्टकृतानां नागावदानानां वा सादनात्ते ननैल भवतेः। तच्च घनेन वाथ्या
वमन्तेरणस्पंचाग्निं वहरंति दक्षिणतो। निधाय प्रतिप्रस्थाता वद्यति। निहर क्षरवानत्र
रबार्हिर्भवति। अग्ध्रवद्यतीति श्रवणात्। तोः स्ते कुमारकांआधेताः सानुपर्यवद्यति। अव
खंडयतीत्यर्थः॥ ॥जुहूपभृतोरुपस्तरणीति वसाहोमहवन्यां पात्र्यां वा आसादना सेम
नानेतममध्वर्युर्जुहूपभृतोरुपस्तरणी। ततो वसाहोमहवन्यां ततः प्राशित्रहरणे
ततउपान्यामिति। श्रुत्वा ग्लमुपस्तरणीते जुह्वां उपभृति च वसाहोमहवन्यां समे
वदधत्या मधार्रणं शकलामवदध्यति जुह्वां उपभृति नेति श्रुतत्वात्॥ ॥हृदयनद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिहोमः। वसाश्मासौ होमद्वयसाहोमः समुच्चीयते यथा मावसा होमद्वनीत्कपूदिती यागूद्रुस
मयजं धर्म्यते यथा सो समवलन्धनी इन्द्रोत्रीत्स्पर्थी॥ ॥मनोतायै हविषोवदाय मानेस्या
नु ब्रूहीत्युक्तेरसनीरवद्यतियथाको दिहि:। मनोतायै हविषो वदीयमानस्यानु ब्रूहीस्य
धर्मूर्त्तिम त्रायत्तगो ध्रुक सतिप्रतिप्रस्थाताय थोक्तं हि हि रितिमध्यात्पूर्वार्द्धा च कृच्चा
जुहूपम्हतोरवद्यतिरकादशावपशोरवदानानितानि हिहि रवद्यतीति शाखांतराज्ञ
गुदे धाक्रत्वाय यतीः विशेषात्तुठपरिष्टाद्धिरनि
व म्हतानामपि हिहि रवदानेभवतिगुदे धाक्रत्वाय यतीः विशेषात्ततु ठपरिष्टाद्धिरवि
वारणानुपदशाच्चो यथाक्रमितिगौहृदयानिष्ठुकं सोपम्हतास्तुदम्हतीति॥ ॥अग्रेघ्रण
दहृतीयो गुदहृतीयेश्रोणिः शघश्रवद्यति हिहि:। गुदेत्रेधा करोतिस्थविमोपयज्ञो
मध्वंजुह्वांदसक्त्वावद्यतीति थागुदे कृत्वावद्यतीति क्रस्नयोरवहिहिरव
दानत्र उपात्ता॥ ॥यवावद्धिरण्यं। अत्र जुहूपम्हतोर्यथा हिरण्यमवदधातिदपाव

पम्हत्वाराने तरं गुदं परिशिष्टादभिघार्य तीये अनत्सना॥ ॥अत्रापस्तंबः। अंतराप्लत
हृदयं नीयं च हविदिव्यानि हृदयं नहोत्राषष्ठात्रमा दक्षिणास्पांवेदि श्रोण्यामासाद्योपस्तृणी
तेजुहूपम्हतोर्यस्यहोमद्रव्यासमवत्तधान्यामिति जुहूपम्हतोहृदयकल्पावदधमवद
हृदिपिंत्रत्र शाखायामवदानान्यवधत्तं वेष्टति मनोतया इत्यादाकोटकेचा श्रेहृदय
स्यावद्यन्ताहमनोतस्या इति। आपस्तंबस्त्व
याहृदयनानोदिर्हिरनुदानुरुकासमवत्तधानुपम्हतोदिव्यतिमनहृत्तानां
हृस्त्रैः सगिष्टकृत्वानामिवसर्वेषांहि हिरिति। अथमनोतायै हविषोनुवाचयाहृतिउक्त्वा
सहृदयस्यैकदेशमवद्यतीतिश्रुतेः तस्यार्थः। हृदयस्यमांसपिंडस्यैकदेशमिति शेषः। अ
वद्यति अवखंडयति मंत्रेसर्वो हि नाग्रेअपघ्र्मतिक्षार्थोनूयाति हरिस्वामिनः तथा
अयाजिकायै माहृदयं पूर्वार्द्धो इति धंपस्ता स्वसस्तहितंताधिस्वरस्य दोलांथपार्श्व

सु॰

देवभा० ६ योरथ तनिम्नो यस्क्रयोर्गुदं त्रेधा करोति स्थविमोपयड्ढ्यो नध्वं जुह्वो हे धमकल्णावद्य
५८ त्वणीमस्र्ंगेष्वथैकनरायैश्राणेर तावन्नु जुह्वामवद्यतीति क्रमणैतेषां जुह्वामवदा
नस्य वर्णात् जुह्वामवत्तानामुत्तरत्र होमाभावस्य तत्रपद्धोजुहोतिया नि जुह्वामवदाना
नि भवंतीति तद्द्वारेण हृदयादीनां हविषां प्रधानयागसाधनत्वं वसेस्पत्नीत्येवमर्थं
मेतावन्नु जुह्वामवद्यतीति वचनं । ननु वौदकेनैव जुह्वामवदाने प्राप्ते त्येव किमनेन
वचनेन । नैतदेवं । यदि हृदयादीनां हविष्ठे सिद्धे स्या [illegible]
[illegible] दैड्पयड्ड इति वक्तततः
स्यात्पयस इव जुह्वामवदानं । अत्र त्वग्नीषोमीयपशुना यत्पशुपतिष्ठत इति वचनेसतिप
[illegible] पसकन्स्यमध्यपूर्वावदानं जुह्वां स्यान्न हृदयादीनां । ततश्च स हृदपसौवा ५८
[illegible] यतीयादी [illegible] कान [illegible] नान्तर विधिवाक्यान्देववंति होमद्वारेण न

[illegible] सेवेचेसति वौदकेन पदवदानं प्रा [illegible] प्नोति तस्य कार्यं एतान्यवदानानि वर्त्ते
त इति तद्धर्मान्मध्यपूर्वाङ्गोदेशादीन्लक्ष्यंते । तस्मादेतावन्नु जुह्वामवद्यतीति विधेय
वा पमेतस्यामवरुद्धाया मिति इष्टव्यं । [illegible] स्तायाः अवद्यतीतिसर्वत्र संबंधः
अथ वदासः कोऽस्य । अथ रक्षानरस्यदो [illegible] । हृदयादित्येकादशासु चरतीत्येकाद
शावरं । दशाङ्गानि पश्चिमदेश: । एक चरंदा : तस्यदो [illegible] : सव्यबाहोः प्रथसंज्ञक
मवद्यति । [illegible] । अथ पार्श्वयोः । अथ तनिम्नः पक्षतः कालयस्यत्यर्थः । अथ दक्षिणे:
कुक्षिणालकयोः । गुदमांत्रं । रज्जुसहं त्रांमांसे । तत्त्रेधा करोतिविषमभागेन । तत्रयस्तु
दक्षतीयस्यविमस्रतिशयेन स्थूलो तदुपयड्ढ्यः उपयड्यर्थं मध्यं तु यन्नाभिस्थूलेन
तितनु । तदेधमकल्णा जुह्वामवद्याः तुर्यमस्र्तणिमणुतितनु । तत्प्रंगे यूपमत्स्य वद्य
ति । अथैकचरायेश्राणेः । हृदयादित्येकादशासु धर्मचरती चरतीत्येकचरा । तस्यां ए

के॰भा॰द॰ ऽचरायाः दक्षिणायाः श्रोणेरित्यर्थः। साद्रि सव्येनदोष्णो सह तु क्रमवदा नात्। इति दर्शयति
५९ अथयदहत्तयावद्यति सप्रस्यदो ष्णोदक्षिण स्याश्च श्रोणेरिति प्रथमपाठो क्रोहृदेशेनैव्यो।
उत्तरं तु पाठक्रमादेवोपनतेवेदितव्यो दक्षिणस्य वदोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेरिति। एतावन्तु
क्रमवदयं। तथा॥ अथोपनतिअग्न्यस्य दोष्णोवद्यतीति। नानि त्रीण्यंगानि अंगपुभगेदे।
दीक्षिणं अंगं। तस्य दोष्णो दक्षिण बाहोः प्रथमनद्भवं मवद्यति। गुदं। गुदखण्डमणि
तस्मकल्पभेद इधान्त्र्यावद्यति। उपभृतिगृह्णाति। नतस्यापि हृदयादिवन्मध्यपूर्वाद्वि
खोवदायाकिंन्त्विपरिशेषयतीयर्थः। अंगानि अंगेषु भवाया श्रोणेः सव्यायाः उपभृत्यवद्य
तीतिनतेन। अंगाग्नेनदक्षिणस्यदोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेर्वोपशेषासेस्यतीति दर्शितमेवा
अथाहिरण्यशकलावन्दधाति उक्तोवोक्तमेकं बहुकारिणोदश्रोणोपरिष्टादाजस्याभिघा ५९
रस्यालोकेक्रमेणप्रयोगं। नहिराद्यन्तरीरदेवाकेतानि औहूता नेपभृताभिश्चावदानानि

।एणं नोपरिष्टात्क्रोमद्वारेणयागानुवर्तेकोत्स्यते। अपभृतानां तु मो नि ह कृतयागसे
षेधः। ततश्चपश्वावन्दनायामपिप्लुत्वाद्धि हृदयादिलक्षणान्येवावदानानि दिवोदनसाप
दोविपुलस्येते। यथ यन्त्रौ स्वेन द्यतिनाऽभयोनानृ क्रमस्यनापरसल्भवेदिति। नौ हि।
ग्रिरसः। अंसयोर्वा दुभूत्वप्रत्यक्या श्रिपार्टिकयोः। अनूकास्यकायवेगास्या अपरसक्थ्योः
श्रोणिमूलपालकयो श्रिपर्टयोः। पंचावत्तिनोहृदयादानां तु वनना हि द्विरेवावदानमिति॥
स्वदीपिकायां॥ ॥रंडमीतिवसांगृह्णोत्या द्विरभिघार्य व्युतमिति पार्श्वेनपृथक्तत्पात्र सिनमा। सा प
रंडसीत्यन्नमत्रोणाय सा ह्रो भ्रदृंवन्नयाकलोवेदेववसांगृह्णीयो परिष्टाद्विरभिघार्य
व्युतमित्यन्ने नमंत्रेण पार्श्वेना जंघसो वसंहत्य तिष्ठियस्या द्वितीयागृह्णीना वोक्ता
रिकमनाघालयति। अथरसाहोमं गृह्णाति। रंडसीतिअथोपरिष्टाद्विराज्यस्याभिघारयत्पात्र
पार्श्वेनकासिनवाशयाति प्रयतरूपदतिकृत लोहः। अत्रापृषदाज्य। मिघारो धावायाएव तु
देदवादीनां त्रिमिश्रवद्यतदीर्घदर्शितया। नितरां दूसार
तत्राभिघारकृताविनामनसंपादनीयाई

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४ जोहवत्वा खिन्नाम्नेः दक्षिण पाश्वा

दे.भा.६ होतित्यो नूलं॥ ॥ऊषमिदपा स्यामामि त्यकोऽसनस्थी निनवास्यतिश्रोणिवर्जी। वसा
६० ऊषमिदाया स्यामासि त्यनिनीयको ऽवद्यो। नत्रिष्टं वास्पति व्रह्मिपति अनस्थी निवनास्त्व
स्विय धा। तान्दनस्थीनि हृदयं जिह्वां यकृत हृक्को वृस्ये ता निश्रोणि वर्जं दक्षिणां श्रोणिं वर्ज्योयि
४ ले त्वासव्याश्रोणि स्तु भ्रैन स्थि निवासाया निपधः। अपरसक्थ्य उपरि वर्त्तमानस्यपुच्छस्यलग्न
स्पमध्यमारस्यै पक्षौ हवत्वा देवाघातेः ऐन्द्रावाच्यलात। अथयथूप्यारि शिष्यतिन स्त
मवत्रयन्स्यामानपतिन हृदयं वस्पति ति क्रौ वृहस्तानि ममतस्मिंत्र नित्रमध्या परि प्लास्थिरज
स्याभि घारयतीति श्व. तत्वात। अवसोन्दा परि निष्पेततस्त्रमवत्र यान्योमि दपा स्यामानय
ति आप्तिं दति तत्र हृदया दीनि ऊषलानि वास्पति। वृदाः कौ ऽ। त निर्मकालेपकं। मतस्तेह
कौ वा निष्ठुरस्तूलो न मिति। प्रकृतितः आसुत्वादि जातः पूर्णिम रं जौ ह्वे न्यो हितिः आशि त्राप दाने ६०
ण यीततद्धायेः जोत तासे चनादि॥ ॥आपस्तेवा समवदात्मत्यो व ना दा नो ऽगगधेयति

जौलिः प्राड्यनीयं यार्तिः

शि॰१

निष्ठु सन्तमे पट्टो याव निष्ठो: सतमादन सिमिरिऊंच ऊष्येति। क्रौ मानेञ्ची हानेपुरी तत भिय
त्ववध स प भूतिप सिंच्याभिघारयतीति। वऊघाति हृदयं जिह्वा वस्ये यकृत हृक्को दूसतानि।
ऊ। खांतरे श्रूयते। देवतान्यय दाय नता स्येव होते यो। सो विष्ट कृतान्यव द्यति सो विष्ट कृता
न्यवदायन तावदेव होत व्यमे ऽन्यत् द्यती ति। अत श्चात्रावदानं च दानं तेन भवति च वनात।
पूर्व प्रचरानाव दाने। ततसो विष्टकृतानां। ततर ऽन्नामिति क्रमः। प्राशित्रे तु काल्पापन्नापस्तेव
मानव कठ सत्रे बुद्धात पद्य च परितं नास्ति। संप्रदायप्र हानिकारणक कीर्ताये बकसं अत्वे
नोक्तः। मर्ट्य सत्रेन चानुक्तत्वान्न भवतीत्युक्तं॥ ॥ऊषनी गुदं नि धसयाहृ ऊत्विस्यां भाग
स्य हविर्धानं जुहोति। ऊषनीगुदं वजा घनीगुद तन्निधाय कृ विसु गुदे द्रे रूष पथिलाय है
वदपमाणप्र कारेण पश्वं समवऊनि वजा घातत्तोमे गाद रूपा। वजस वर्धरा हृदूऊ।। गत न्यो भाग
स्य हविर्धान जु हो पे दा एतदा वि द्वयोमा शि सार्धतिन प्रद्वे सूर्य घटा गस्य व ना पतर वानस्प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे॰भा॰द॰ स्यैवमपि ज्ञेयं॥ ॥आश्राव्याहेति॥ अग्निभ्यो छागस्य हविः प्रेष्येति। ततउत्थाययजतिदे
६१ शो। अग्निभ्यो छागस्य हविः प्रेष्येत्येवं मैत्रावरुणं प्रत्याह। एतदपिप्रयोगमात्रोक्ता
र्थेनैव। आश्रावणे तु प्राक्प्रमेव प्रैषविशेषार्थेन नूह्यते॥ ॥प्रस्थितमिति च प्रसुतं प्रसुतशब्दे
नस्तवनीयपरोडाहविः प्रस्थितेत्युच्यते न कर्म्याय न प्रस्थितमित्याह न सुतं प्रस्थितमिति श्रुत
त्वात्॥ ॥अर्द्धर्चान्तरयाज्यायै नूसैक देवां जुहोतिघृतं घृतपावान इति। याज्यायै इति षष्ठ्यर्थे च
तुर्थी। याज्याया अर्द्धर्चांतर अर्द्धर्चयोरन्तराले एकस्मिन्न र्द्धर्चे उक्ते इति। येनानुक्तेव सा हो
महवन्या दसाय एवं देवो जुहोति घृतं घृतपावान इत्यनेन मन्त्रेण हवनीयस्योत्तर तनुपविश्य
स व्ये च दक्षिणेन संजुहोति। इदमंत्रिर्वायेति त्यागः। ततउत्थाय पुनर्यजति दे
शो। तावद्धलत्तेजोहवानि जुहोति। अंतरार्द्धं चैव याज्यायै इमा होमं जुहोति घृतं घृतपावान इ - ६१
ति याज्यायां तत्रावधान्नयेति यानिजुहवानि वदन्ति निर्मर्पतीति न श्रुतत्वात्। यानिजु

<लिंगहति>

हो हृदयादिभ्यो वा न्यावदानानि मर्त्तेतानीति शेषः। एतस्मादेव वपा कृत होमसंबंधी
दवदान प्रभृतीनां हृदयादीनां पयःस्थानीयानां हविष्ट्वमवमीयते। प्रशो स्तुहविः प्रकृतेरुपा
करणादिधर्मागवंसास्योपस्पर्शनादितथाइत्यर्थ इति हारिस्वामिनः। विरोधी इमा होमः प्रति
प्रस्थातृकर्त्तृकः इति माधवाचार्याः। तथा चापस्तंबः। याज्याया अर्द्धर्चे प्रतिप्रस्थातावसाहो
मं जुहोमं जुहोतीति। युक्तं चैतत्। विनावचनं अध्वर्योर्याज्यायां गतस्य यजतिस्थानात्प्रत्यागम
नस्यायुक्तत्वात्। न दुक्तं वचन विरोधात्। पाम न्य इति॥ ॥दैवतं हुत्वा प्रदक्षिणमावृत्य जु
होत्पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाहवनस्पतयेनुब्रूहीति। दैवतं प्रधानदेवता संबंधि हव्यं यजुक्तो
भवतेन हुत्वा जो हवं हुत्वेत्यर्थः। ततः प्रदक्षिणमावृत्य जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन् पृषदाज्य
स्थालीतः पृषदाज्यं गृह्णन्नेव वनस्पतयेनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणमध्वर्युराह। ब्रवीति। प्रदक्षि
णग्रहणमितरथा त्रिभुदासार्थं॥ श्रौतसूत्रा पनार्थेन। अस्मिन्नर्द्धे इतरथा हविर्भवतीति। अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.६ यजुह्वां पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह वनस्पतयेनुब्रूहीति आनतीतोऽनुवाचनादिपूर्वकहो
६२ मसंबंधद्वारेण पृषदाज्यं यागसाधनमिति गम्यते। स्थानसामान्याद्यायं स्विष्टकृद्विकारो
वनस्पतिरिष्टव्य इति हरिस्वामिनः॥ आपस्तंबः। प्रत्याक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य सकृत्पृषदाज्य
स्योपहत्याभिघार्य वनस्पतयेनुब्रूहीति। काठके च। सकृच्चतुर्वा पृषदाज्य वनस्पतिनाचर
तो॥ ॥आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति। तत आश्राव्य वनस्पतये प्रेष्येत्येवं मैत्रावरुणं प्रेष्यति
वनस्पतियागस्य स्विष्टकृद्विकारके विद्वांसः। अपरे तु उपस्थानसामान्यादुपांशुयाजविका
रमिति तत्र स्विष्टकृद्विकारता युज्यते। उभयोः प्रेषे ऽग्रद्यमनदेवतासंकीर्तनसामान्या
त्स्थानसामान्याच्च॥ ॥कुतास्मानीय सोविष्टकृते। तत्र जुह्वां गृहीते पृषदाज्यं वनस्पतये हुत्वा,
स्विष्टकृद्विकारं दुहराहीति अपभृत्य वतान्पवदा. नास्ति जुह्वां समानीय सोविष्टकृते ६२
नाकुर्यात। आश्राव्य वनस्पतये [illegible] प्रेष्यति वषट्कृते जुहोति। जुह्वामन्वयया स्रुपम्ह

स्वदानानि भवंतीति तानि समानयमान आह। अग्नये स्विष्टकृतेनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नये स्वि
ष्टकृते प्रेष्येति। वषट्कृते जुहोतीति श्रवणात् तेऽप भृतः सकाशाज्जुह्वां समानयनं कार्यं स्विष्टकृतो
नुवाचनं कर्तव्यं। अध्वर्याणां पभृत्स्वदानानि भवंतीति तानि समानयमान आहेति श्रवणात्।
॥ ॥ प्रस्थित्वाद्दिरोऽभ्याधारयः। निराशोषेण वाजिनवत। यज्ञतिष्ठानां च अपेत्यजुहोति रखाने
प्रत्यागत्य तत्र स्थितो नास्कंचोसव्ये जान्वावसाशेषेण वाजिनवदिङ्गो व्याघारयतीति प
धावा निनशेषेण दिक्षु व्याघारयेत्युक्तं तस्यार्थः। तत्त्वादिङ्गो व्याघारयति दिश इति प्रतिमंत्रं
प्रदक्षिणं पुनरस्तान्प्रयमनुपमानं तन्मध्ये पूर्वादि वेदेवं वाजिनच्छेषमनमया शेका
दः॥ ॥सर्वं जुहोति। द्वयोः स्रुवाजिनवदिपाति दक्षोदि शोऽधःवसाशेषं सर्वमपि जुहोति नमः
दीनवशोषयति। अपरे त्वन्द याख्यानं दत्ते। वाजिनवद्दाघारणं सौचादि देशोन भन्नस्या अ
यदिशो व्याघारयतीति दिशः प्रदिशश्च इत्यादिना व्याघारणमानंत्र्य तामानं मानस्य नहू

दे॰ भा॰ द णाद्या। तस्मात्सर्वं जुहोतीति तस्याः प्रमयोः। अवशिष्टं सर्वमपि स्रुक्स्थं जुहोति होमेनत्रांतिपाद
६३ यति संसर्गनानंतरं। तथा तृतीयमेव प्रथमस्रुचं संमृशतीति संमर्शनं विधायत स्रुच्याज्ञा
स्थित .... तयत्रैनमम होषीत इतवाना एतं पशुमेंद्र प्राण इति मंत्रवचनेनन स्रुक्स्थं
परिपूर्णहि ..... तत्वावी हरूमपि अनुसमस्यति जुहोतीति। अयुक्तमेतन्मतमितिहरि
स्वामिनः। यतो नाप्येविधेः। किंतर्ह्यर्थवादमात्रमेतदिति॥ ॥८॥ ॥ऐंद्रः प्राण इति पत्स्रु
संमृशति। दिग्व्याघारणानंतरं धा कुस्कान्निमना दैद्रः प्राण इति मंत्रेण पत्स्रुमव शिष्टानि
शेषभूतानि पृथग्वदानानि संमृशतीत्याश्वलमते। अथ पत्स्रुचं संमृशतीति वचनात्। पत्स्रुप
त्ये देशे संगकाले संपृक्तयस्वतस्याः ... तसंमृशतीति हरिस्वामिनः। तथा च
... नीनूकस्यानपरस्वाहेरनदद्यामाताति ६३
... चरती। तिसकलान्येव नानि दैनिध,

सो ... दैर्यापौकौ ... निमरात्स्रुमया। नैष्टतानिमदेत्विप्तेनेति धर्हस्वामि -
नः। ... तिसारभूतेषु ... पस्यापि प्रतिपत्तिर्युक्तोपानि ... त्र
थसंमर्शनस्य कालांतरमाह॥ ॥ अवदाय ... ... अथवा ... दाय
दानस्था ... नोतस्कान्यस्रुचैतानेव संमृशेदितिक ... संमृशतीत्यथ
पत्स्रुचां संमृशतीति ... पातिष्ठते ... इति ... मानीय ... नत्रांकेनातो
वसंमर्शो दितिकाल ... संमर्शनस्य वणे न। अथ पत्स्रुरति ... ... दिनात्प्राकसंम
र्शनमनुवदति। यद्देवतेपतिष्ठते मानौरादयस्रौ विमथ्यिंतपिहाव निष्पेतइतिशंक
मानः। यदि ... दिमाया ... तदा ... संमृशेत। उचितेकामे संमर्श
नं कुर्यादिति हरिस्वामिनः। इडामादधाति ... सादनं ... त्रादि ... सम
... नेन ... दीयेन

दे·भा·६ दिनाप्रकारेण। तत्र वांतराय पाग्नीद्ध्रो पत्ना हुत्वा पश्चा द्धेतुप्राणवाद धंति। ग्रन्य
६४ था॥ ईपत्न्या हवनीयदोपचाय स्यात। दक्षिणेन हविर्द्धानिपरिश्रित्य हरतिगुदक्ती येन
ना जीली पत्ने दक्षिणेन जाघनी प्रत्या हुत्वेति यत्प्रमाणत्पाया नुसारात। तथा वापस्त
बः। दक्षिणेन विहारं जाघनी हत्वा लक्ष्या पत्नाः संयाजयंतीति निरूढसूत्रे। एवं बज्ञाध
न्यापि पत्नी संयाजार्थी पत्ना हरे वक्ताहूय संप्रति नेयाः। दक्षिणेन विहारं वा॥ ॥उपहूताया
वनिष्ठुलग्नीधो नुपहूतायामिडायां वनिष्ठुमग्नीधे ददाति। अध्वर्युः धाग्ने होत्रे। अध्वर्युः ■
वहोत्रे ददाति। इडाभागपदानानामध्वर्युमेव समर्पणे कातः॥ तत्र क्लोमं प्रथ
मं पुरातत मध्वर्यवे ईहं यजमानायेति। ततः सदेषां स्वस्व भागमत्नणं। इडायाश्च स
नत्या नाप्रत्क्षणं त्विजां भक्षणं। तद्भक्षमध्वर्युविकारात्प्रतिपत्तव्या तो मदेषु ■ मैत्रा ६८
वरुणाय होत्रे यद्दिर्दिकारादिति। आपस्तंबः। उपहूता मैत्रावरुणपत्नी ... इत्युदेति प्रस्ता

तासहा गो वनिष्ठुमग्नीधे वडयजुसंपादयतीति॥ ॥अर्वांतरेडा वा। अर्वांतरेडा वा अध्वर्यु
भवति। नदा च होतुः प्राणववांतरेडावदानं नकार्यं। तत्कार्यं ध्वर्यु विधानात। मार्जितेष्वग्
नीदीपयज्ञानंगारानाहरोपयष्टरुपसीद ब्रह्मन्नू प्रस्थास्यामि समिधमाधायाग्नीसंमृ
ति। इडाभक्षणानंतरं मार्जिते मार्जनिहत्ते पवित्र प्रतिपत्तिं॥ गपारहारित्र कृत्या तत्सुके
रा भस्त्रा समिधमादायतत्। प्रेष्यतिअग्नीदीपयज्ञानंगारान। हरेत्यग्नीधे। उपयष्टः उ
पसीदेति प्रति प्रस्थात। ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्माणं। समिधमाधयाग्निमग्नीसं
मृड्ढीत्याग्नीध्रमिति। ये षां। गति प्रासंगिकः। वस्तु पुरोडाशादीनां भागपरिहारस्त द्विमार्ज
नात्तर एव भवति। नात्र मार्जित यहणं पवित्रप्रतिपत्त्यादीनामुपलक्षणं। यतो वैकृत प्रेषा
नंतरमेव प्राकृतं प्रेषमुपदिशति॥ ॥आमिक्षादं गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवपत्पुत्र
स्यो। सा धीधः ... इत्यंगारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवपति स्तापमति सामर्थ्याद्धि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे·भा·६ ईं। ब्यपोह्य वेदेः संस्कृ तत्वान्निवापोपदेशाच्च भूसंस्काराणामभाव उत्तरवेदिवित।
६५ ताठके। आह रस्याग्नीध्रः सफ्य पुरपणादेगारान्पूर्वेणाध्वर्युं कृत्वोत्तरस्याः श्रोण्यां वपु
त्पुत्रा होर्निर्वपति तत्रोपयजमिति॥ ॥आग्नीध्रस्या द्वासोमहोत्रधिष्ण्या सोम आग्नीध्री
याद्दक्षिणेत्या धमांगारानाहत्याग्नीध्रीहोत्रधिष्ण्ये निवपति॥ आपस्तंबः॥ आग्नीध्रा
दौपयजानंगारा नाहरति होत्रीयस्यापयजति शामित्रः निरूढपशुबंध उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां
इति धृति प्रस्तानोपयजति गुदत्रेधास्यन्वष्ठं दमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रति मंत्रं
नुयाजेषु इति प्रस्तातः गुदत्रेधास्य पक्षं दं गुदं त्रेधा पद्य दर्विष्ठं छा। एतमासीनत्व
क्षिप वध्रि धुरासु समुद्रं गच्छेति प्रति मंत्रं इति प्रस्तानोपयजति जुहोतीत्यर्थः।। उपय
जानंगारा निरूप्य देशात्पामाहरणस्य इष्टार्थत्वानतेष्वंगारेषु जुहोति। न चाहुत्या ६५
हुपयजतिसंतेपयजतिसमुद्रं गच्छस्वाहेति कृतत्वात्। तत्र चैव एतदेवानुयाजेषु एको
त्तनेवाह त्तेनेव गुदकांडं छते इति ... तदेको ... इव पद्यूं रे प्रधयवेच
प ... यजति ...

होता झाम्यां वषट्करोतीति सकृदेव वषट्करोति तन्मयो होमस्य काले ... यतीत्यर्थः। परमा
र्थतस्त्वनुयाजेष्वेव वषट्करोति नैकस्मात्र ... त्वितः तनश्चानुयाज प्रदान समान कालः
तावचनेनोपयजः विधीयत इति गम्यते। अध्वर्युश्चैवानुयाजान्न कुर्वीत। कुतः एतत्तेन पुरस्ता
दनुयाजेषु चरतीति निर्दिष्टत्वात्। यथैव प्रस्तानोपयजति यजतो ध्वर्यो हो नयजति उपश्च
होहीनेकर्म प्रवचनीयः। तद्योग यजोत मिति द्वितीया। तस्मादुपयजामिति नाम धेय
स्य निर्वचनं। अथ यदुपयजति इत्युपजा मुत्पत्ति वाक्ये। तेनोपयजः सत्पायियैति त्राह्रे अप
नानगारानित्यग्निश्रवणात् ... स्वाहाकारांत होममंत्रश्रवणाच्च अत्रोवकरपद्द र्विहोमात्र
पूर्वा एते इष्टव्याः ततश्च संकृदवततमुपविष्टं होत्वं ... हस्तेनैस्यतासिद्धेनवति।
पश्वाद्युपयजति इति दर्श विधिः सः सदा स्वावेदि श्रोण्यां तरस्पामिति शाख्यातरात
थानां होपसंवः। गुदकांड्मिकाद्वाधमातिर्येक्षा लो संमिदेपयावत्तानुयाजान्नावष
दं १

दे॰भा॰ द्भूतेव षड्कृत एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैर्मंत्रैः प्रति
६६ मंत्रं सर्वाणि कृत्वा ऊर्ध्वौषधीभ्य इति बर्हिषि लेपं निमृज्य मनो महान्ह्वियच्छेति जपति पृ
षदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यं यानीमुपभृतं कल्पोतेनैकादशानुयाजान्यजति देवे
भ्यः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति प्रेष्यतीति तेषां स्त्यमानः प्राक्तर्तो ह्युरनुमंत्रयत इति का
ठके। तत्रौपयजः षट्पदाज्येनैकादशानुयाजान्स्थ्य इति प्रदक्ष स्पासंभिदेन्न दृष्ण्या
वदायस मुद्रं गच्छ स्वाहेति प्रातमंत्रमिति। केचित्तु अष्टयुद्द पयजति पश्चाद्युपयजति
अपान्युपयजति साम्बुपयजतीति यजति ग्राव श्रवणाद्धा एतदेकोद्धाम्पो वषट्करो
तीति श्रवणाच्चैषां यजतिलक्षणं तितिन उपसं रक्षिहिरवदानमभिधारणं च कृत्वा प्रतिव
षट्कारं स्वप्रदानं कुर्वीत। उपयजः स्वरूपसी देतिवचना दुपविषपहोम इति। अत्र माध्यन्दिनार्थः ६६
। समुद्रं [illegible] गुदा वपया वसुराहृतिः ते समुद्रं सतु [illegible] भिमानि देवं गच्छ स्वाहा इदं स

घे। समुद्राय नमः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं। येषु मंत्रेषु देवतानामस्पष्टं न प्रतिभाति तत्र तत्र दभिमा
नि देवता द्रष्टव्येति॥ ॥प्रतिवषट्कारं कृत्वा मनो म इति मुखोपस्पर्शनं। प्रतिप्रस्थाता
प्रतिवषट्कारे एकैकं गुदकांडं कृत्वा सर्वांते मनो म इति मुखोपस्पर्शनं मुखस्पर्शं च
रोति। अथ मुखेति मस्तम मनो महान्ह्वियच्छेति श्रुतत्वात्॥ ॥अनुयाजांते स्वरुं जुहोति दिवं
ते धूमं इति। अनुयाजांते इति प्रसयाजांते तु न स्वरुकामदधामयद्दिवं ते धूम इति मंत्रेण स्वरुं जुहो
ति इदं स्वरवे [illegible] इति त्यागः। तथा एव षण्ण [illegible] पशाकल्पमेव जुहोति। दिवं ते धूमो गच्छत्विति
श्रवणात्। प्रत्यक् भ्यञ्जो स्वरुमवधयानुयाजांते जुहोति दिवंते धूम इत्यापस्तंबः॥
कात्यके च संह्रिते यजुर्द्दुत्या जुह्वा स्वरुं जुहोत्यनुपसंग्रसमनभिघारितं दिवंते धूम इति प्र
तिपादितये। चरितार्थत्वात्। नात्र दोषो दीसल्जहोते नाप्ये न होमः॥ ॥पृष्टदेवतां व
नस्पतिम्या [illegible] पृष्टदेवता वनस्पतिभ्यो [illegible] तेभ्यो वनस्पतिस्तु सिष्टकृदि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.६ कारः। अनन्तरस्य पूर्वस्योहनेन संकीर्तनं प्राप्नोति। प्रधानदेवतानां मन्त्रोहनेन संकीर्तनं दर्शनात्। अत्र
६७ तावचनात्तस्योच्चारणं। वनस्पतिग्रहणं एवं क्रियमाणेऽपरिसंख्या पाक्षिकं यत्तस्योच्चारणं। तेन व्यू
हनं मा भूदिति पशुदेवताग्रहणं। तस्मादपि दर्शपूर्णमासधर्मित्वेन प्राप्तस्य व्यूहनस्य निवृत्तौ
नाश्च चतुर्णां स्यादेकत्वात्कालगुणभेदाभावादव्यवधानाच्च पशुदेवता पशुपुरोडाशदेवतयो
स्तन्त्रेणोच्चारणं। यत्र तु व्यवधानेन सपशुश्चातुर्मास्यादौ तत्र भेदेनेति। यत्र च पशुदेवतानां पशुपु
रोडाशदेवतानां च भेदो भवति यथा सोमे त्वाष्ट्रो तदा पुरन्यदेवत्यः पशुर्भवत्यन्यदेवत्यः पु
रोडाश इति। तथा चेष्टकापशौ प्राजापत्यपशुपक्षे वैश्वानरपशुपुरोडाश इत्यत्र। तन्त्रं प्राप्नोति। अत्र
पशुदेवता ... विशेषानुक्तत्वान्न भवति। एवं त्वासङ्गिकानां चातुर्मास्यपशाविव
... व्यूहनसंकीर्तनं ... पशुदेवताग्रहणं पशुपुरोडाशदे ६७
तानां ... तेषामपि पशुपुरोडाशदेवताया ... चातुर्मास्यपशाविदं ...

दे ६

दिदेवतानां तु च। पि व्यूहनेन भवति। तेषामभिप्रायः। यथा बहूनामेवं विधानां परतन्त्रोत्पन्ना
नामावाहनादि ... संकीर्तन्यभावः। एवमेतेषां व्यूहनमपि न भवतीति। तेषां
... पशुतन्त्रे ... विनियोग ... भेद इति। तथा च ... तेषां नोदकत्वा।
तस्यावाहनादेरभावः। एवं व्यूहनस्याप्यभाव एव युक्तः समानन्यायात्। अयं पक्षो युक्तत
र इव हरपते॥ ॥जाघन्या पत्नीसंयाजनं। जाघन्याः पशोः पुच्छरूपेण हविषा पत्नीसंयाज
नेऽपत्नीसंयाजान्कुर्यादिति पर्यः। अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रवणात्। आज्यस्थाली
... आज्येन ... पत्नीसंयाजानां ... आज्यस्थाने जाघनी विधानादाज्यस्थानापन्ना
जाघनी। ततश्च हविरासादनकाले ... आसादनाले मानेतरं तस्याज्यस्यासाद
नाभावे ... जाघनी पशोः पुच्छमिति हरिस्वामिनः। जाघनी ... दण्डः
पुच्छ ... जाघनी येन ... यतीति धूर्तस्वामिनः। तेन पशोः पुच्छ

दे·ना·द्द देन पत्नीसंयाजाः कार्याः। अत्रापस्तंबसूत्रे विशेषः। फलवावर्द्धवतस्त्रिभिः पत्नीसंयाजा
६८ नभिजुहोति दक्षिणेन विहारं जाघनीं हत्वा तया पत्नीः संयाज्यं त्वाज्येन सोमत्वष्टारा विद्यो
तानायैजाघन्ये देवानां पत्नीभ्योवद्यति नीव्या अग्नये गृहपतय उत्तानायेहोत्रेः इडामवद्य
तिनीव्या अग्नीधे तां पत्न्यै प्रयच्छति तां साधयेवेन्यस्मै वा ब्रा॰ ला यति। अत्राथतस्त्रिभिस्त्रिभिः
स एव होमः। घृताश्च रव धुर्यौपात सुम्ना रवसुम्नमाधत्तेति धुरि निधमनं त्रयि परिणमः॥ ॥
उक्तानाया देवानां पत्नीभ्योवद्यति। उक्तानाया जाघन्या। अंतरतो मध्यवर्त्तिपार्श्वाद्देवानां
पत्नीभ्योवद्यति। अंतरतो देवानां पत्नीभ्योवद्यतीति श्रुतत्वात्। अन्तरतो धस्तात्। अन्तोम
कास्याश्चैतिडलाणो॥ ॥ इडां चावदायाद्भुत्तानाया एव जाघन्याः पंचावत्तानि उवद्यति॥ ॥
परिवृत्य [illegible] स्थानत्वात विपरीतं खमापाद्य जाघन्या अनुपरिभागाद् ६८
अन्येन [illegible] दधाति। उपरिष्टादग्नये गृहपतय इति श्रुतत्वात्। उपरिष्टादुपरि दक्षो

सत्योनकास्यार्थात्॥ ॥ अग्नीधे च। चकारात् पूर्वसूत्रोक्तादेव जाघनीप्रदेशादग्नीधे भाग
मवद्यति। इदमिदानीं विचार्यते। किं चतस्रोपि पत्नीसंयाजदेवता जाघन्या यष्टव्याः उत
पूर्वे द्वे देवते सोमत्वष्टारावाज्येनेति। तत्र सूत्रकार एव पूर्वपक्षमाह॥ ॥ आज्येन पूर्वे।
पूर्वे प्रथमे द्वे पत्नीसंयाजदेवते सोमत्वष्टारावाज्येने [illegible] ष्टव्ये। कुतः। उत्तरयोरेव यागयो ६८
र्जाघन्या अवदानस्य श्रुतत्वात्। अथ जाघन्या पत्नीः संयाज [illegible] ये
तीति। कल्प अंतरतो देवानां पत्नीभ्योवद्यति उपरिष्टादग्नये गृहपतय इति वा। [illegible] अतस्तृ
तीय चतुर्थयोरेव जाघनी श्रवणात्। प्रथमद्वितीये देवते आज्येनैव यष्टव्ये इति प्राप्ते सि
द्धांतमाह॥ ॥ सर्वा वा जाघन्याविशेषात्। वा शब्दः पू [illegible] र्वपक्षनिरासे। सर्वा अपि चतस्रो
पि देवता जाघन्यैव यष्टव्याः। नाज्येन पूर्वे। कुतः। अविशेषात्। चतुर्णामपि पत्नीसंयाजे
वताविशेषेण जाघन्याः श्रवणात्। अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयंतीति। अथवा अविशेषात्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चतुर्णामपि यागानां पत्नीसंयाजत्वाविशेषात् । चत्वारः पत्नीसंयाजा इति [illegible]
[illegible] श्रुति
निर्देशात् । अत एव तस्मिन् देवतानां धर्म्यैस्य स्यादिति सिद्धान्तः ॥४॥ आघस्य एवस्यानस्य
धर्त्वेन विधानात् मन्त्राणां तस्य एव चत्वारि चत्वार्यवदानानि नोपस्तरणाभिघारौ इतेषा
त्रिकाधूर्तस्याभिनष्टा ॥ ॥ बहिर्हुत्वाप्रयोगच्छन्तीति हृदयशूलमादाय । बर्हिर्हुत्वा हृ
दयशूलमादायाप्रयोगच्छन्ति । तत्र यादिक्षिणमुदकं प्रतिगच्छन्तीत्यर्थः । बहुवचनात् सर्वे
ऋत्विजः [illegible] सयजमानाः सपत्नीकाश्च । सवविधेषु पशुष्वयमेव शूलावभृथः स्या
कालः । हविर्यज्ञविधेषु तु नैकल्पिकं कालांतरमाह ॥ ॥ आहवनीयेवोपस्थाय आदी
२ वेत्रा निर्वर्तोपस्थानप्रतादीनि त्रिक्रियमाणानि भवंति तदा हवनीयमुपस्थाय यदा तूष्णीमाहव ८५
नीयोपस्थानानंतरं हृदयशूलमादायापः प्रतिगच्छंतीति न हविर्यज्ञविधेषुका

लहृदयं । बर्हिर्होमांते आहवनीयोपस्थानांते वेति । सवविधेतबर्हिर्होमांत एवेति । अथ
हृदयशूलेनावभृथं प्रतीतिश्रवणात् हृदयं यस्मिन् स्थाने हृदयशूलः तेन सहावभृ
थं अवभृथदेशं गच्छंतीत्युपन्यासमात्रमेवैतत् । उत्तरत्रैव यत्र विधास्यते अपएवाभ्यवे
त्यत्र शुष्कस्यार्द्रस्य च संधिः स्यात्तदुपगूहेदिति तस्य देशमुपन्यासमात्रं । इतरथानु
विधास्यते तस्मिन् सति सौमिकावभृथधर्मकोयं यागो नाम्नाऽपरिकल्प्येत ॥ ॥ अभ्यव
त्य शुष्कार्द्रयोः हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिशोच योस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो
मापो मौषधीरिति चाध्वर्युरभ्यवेत्योदकमध्ये वनीये प्रविश्य शुष्कार्द्रसंधौ हृदयशू
लमुपगूहति भूमिमध्ये घोमुखं बलात्प्रवेशयति । शुगसीत्यादिना द्विष्म इत्यंतेन
मापो मौषधीर्हिंसीरित्यनेन मंत्रेण । अप एवाभ्यवेत्य यत्र शुष्कस्यार्द्रस्य च संधिः स्या
त्तदुपगूहेदिति श्रुतत्वात् । हृदयशूलेनावभृथं यंतीत्युपन्यासाद्यागाशंकायां तत्सत्काया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.६ मवधारयति अपरवाप्येवत्परा नान्यत् किंचिकत्वेति॥ ॥ग्लापन्नुदर्भ।ं निषिच्य पूर्वेण यूपं यथो
७० क्तं उपगूहति। तडागादिखातस्य भूमिगमनाय ग्लायन अनुसंहमानो गतुम शक्नुवन्निति पूर्वेण
यूपात्पूर्वदेशाद्दूरे निम्नभूमावुदपात्रं उदकस्य पात्रं निषिच्य निनीय यथोक्तमुपगूहति पद्यो
क्तमिति शुष्का इति संधौ हृदयशूलमुपगूहतीत्यर्थः। यद्य अम्भसा यनाय नावग्लायेद्यत्र यू
पमुदपात्रं निनीनीयत यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च संधि भवति तेन दुपगूहति मापो मौषधीरिस्या
दिना तथा मंत्रा य धुश्च अम्भु चायनाया ग्लायेद्दुं नशक्नुयात्। ततोऽग्रेण यूपमुदपात्रं निषिच्यो
पगूहेदिति कल्पकुतमपलाभावं दर्शयतीति हरिस्वामिनः॥ ॥धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्य
पस्य उपस्पर्शः। धाम्नो धाम्नो राजन्सुमित्रिया न इति आम्पां डाम्पां आम्पामुपस्पृश
तीसर्वे ऋत्विजः यजमानश्च तडागादि खातं यूपं पूर्वः भूमौ निषिक्तं वोदकमात्मभंतरत्यर्थः॥ ७०
अथा पउपस्पृशंतीति का एव पाठः॥ ॥उपगूहनशेषो वा पूर्वः। अथवा पूर्वो मंत्रो धा

वशाः करोति नाग्नेयस्य वशायाएवानूबंध्यायेना हि सर्वे नुयजः संतिष्ठते एतदु हास्य
षोमीयस्य वपशो राजेत स्य

म्नो धाम्न इत्ययं उपगूहन मंत्रस्य शेष एव भवति। मापो मौषधीरित्यस्यैवैकदेशो ऽय
वो भवति अयमप्सुपगूहनरूपकाण त्यमापादनीय इत्यर्थः॥ वा शब्दो ऽवधारणे॥ ॥अ
भिमंत्रणं वान्तरेण। उत्तरेण सुमित्रिया न इति का एवानुं चोपस्पर्श नं अथापउप
स्पृशंतीति। अतो वा शब्दो विकल्पार्थः॥ ॥न सोमे नूबंध्यावर्जं। सोमे अनूबंध्यावर्जं
मनूबंध्यावर्जयित्वा अनूबंध्यातोऽन्यत्राग्नीषोमीयप शौ आग्नेये च शूलावभृथो न भवन्ती
त्यर्थः। अनूबंध्यायां तु भवत्येव। सवनाग्नीषोमीयस्य च हृदयशूले न चरितं भवति पद्ध
शायास्वरंतीतिश्रुतत्वात। अत्र हरिस्वामिनः। सवनाग्नीषोमीयस्येत्यादिना शूलावभृ
थः साधारणहृयाणमपि प शूनामित्येतदुच्यते। सामर्थ्याच्च शूलस्यापि साधारणपो का
करार्थतरस्यानुपपत्तेः। कथमनुपपत्तिः। अत्र हि द्वौ प्रतिषेधौ द्वे रूपेते एकस्यै विधिः॥ अ
तत्र वानूबंध्यायाएव करोति येन स्मिन्विधौ सन्निक्रमादग्नीषोमीये ... वपान्तेति

[illegible] नर्म ये ...
... मिमंत्र
... [illegible]

दे.भा.६ नाभावादाग्नेयेष्ट्यप्राप्तिरित्यनुवादादेतौ प्रज्ञायेते। एवं सत्येकवाक्यरूपेण नवाधिष्यते। प्रस
७१ ज्यप्रतिषिध्यत्वे च सति विकल्पः प्रसज्येत। पर्युदासस्तु सामान्यप्राप्त्यभावादनुपपन्न एव। तस्मा
त्प्रतिषेधौ नावत्सनावेवडूक्ष्यौ। यो ह्यपविधिर्वशायाः एवानूबंध्यायेकरोतीति एतत्पदार्थो विनि
युक्तस्य क्रमेणाग्नीषोमीयाधर्मस्थत्रसरूपमाणस्य वशाधेनद्याविनियुक्तस्यात्र रयोश्चाति
दिष्टस्यानुष्ठानसाधारण्यमात्रं करोतीति संदिग्धेवा कर्त्तव्यः प्रयोगसाधारण्यं क्रियत इति
गम्यते। तत्रास्म धर्मोऽस्य भूतस्य साधारण्यं। तदा बाधमन्तरा ह्येव भवति। नाग्नीषोमीयस्य पश
विविकारस्यप्रत्यासन्नं स्थलावमध्यं करोति नाग्नेयस्य। कस्य तर्ह्यासन्नं करोति वशाया एवानूब
ध्यायाः। किं कारणं। तौ हि संतिष्ठमानानामनुसवो यज्ञः संतिष्ठते न ततः परं पशुप्रयोगोस्ति यदर्थ्य
स्थलोधार्येत न प्रतिपाद्येत इत्यभिप्रायः। इतरथा नैव तामनुयज्ञः संतिष्ठन्तो दवसानीया याः ७१
परतो विद्यमानत्वात्। एवं च सत्येवम्नूबंध्याभावपक्षे आग्नेयस्यैवं सप [illegible] तत्समीप एव क्रि

यत इति दर्शयति। एतदुक्तं स्यैति प्रयोगरूपस्य तैः केवलवशार्थत्वात् सांको निराकृतो। तीयद्य
प्यग्नीषोमीयसवनीययोः संनिधौ करोति तथापि तदेवाग्नीषोमीयपश्वाच पशोराग्नेयस्य
च संबंधि अंगभूतं भवति पशुरायाः संनिधौ वरं ति अस्येति यजमानस्य सर्थः। अंवमेतस्मात्सा
देवसाधारण्येन तत्त्रोष्टं च मध्यत्र कः। इतरथा तु न हि सर्वोऽनुयज्ञो निष्टोमादिः संतिष्ठत इति हेतु
वचनमसंगतं स्यात्। अथ यदायमभिप्रायः संस्था रूपो यं स्थलावमध्यः पुरा यज्ञस्य संस्था
याना वकल्पत इति नाग्नीषोमीयस्यापि सवनीयस्यानंते मुख एव सौमिको वमध्यः क्रि
यते किं पुनरयं गौणेन क्रियते तदा एतदुक्तं स्यैष्टुपदेशातिदेशयोरन्यतरेणापि संबंधापरि
ज्ञानादनाशंसितानुग्रहवचनमत्रानुपपन्नं स्यात्। तस्मादुपपन्नमेतत्प्रयोगसाधारण्य
गनेन वचनेन क्रियत इति साधारणेन च स्थलप्रतिपत्तिः साधारण्युपपद्यत इत्यर्थः स्थलोपि
साधारणो गम्यते। यूपवत्। एवं च सति सर्वपशुबंधेषु स्थलावमध्यः सिद्धो भवति। इतरथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

देना० ६ ७२ प्रकृतावभावे विकारेष्वनूबंध्यातिरिक्ते पुनस्यात । तं चैवं दर्शयति । सयद्दृदयशूलेन न चरंति ।
स हैवस्वावभृथ इति । काका चार्यास्तु पर्युदासमाहुः । तथा हि । नञश्चात्र न प्रतिषेधता । अतुल्य
प्रमाणत्वाद्विष्टत्वात । प्रकरणेन त्वाग्नीषोमीयस्य प्राप्तेः तिवाक्येन च प्रतिषेधः । विकल्पस्य चान्या
य्यत्वात । अन्याय्यो हि विकल्पः पक्षे बाधनात । अतः पर्युदासरूपेण नाग्नीषोमीयसवनेषु
शूलावभृथ इति विज्ञाप्यते । अनूबंध्यायाइति नित्यानुवादः । एवं व्याख्यायमाने अनूबंध्याभा
वे सवनीयपश्वंते शूलावभृथो न भवति शूलस्यापि साधारण्येन भवति हरिस्वामिमते तु अ
न्यस्य साधारण्यं । अनूबंध्याते पशुत्रयसाधारणः शूलावभृथः । अनूबंध्याभावे तु सव नी
यपश्वान्तेहि होमांते भवतीति ॥ ॥ वरुणप्रघासवत्समिदाधानं । अत्र वरुणप्रघासवत्समि ७२
दाधानं भवति । तत्र श्रुतं यथैतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति पत्नीच
गार्हपत्ये तूष्णीमिति । तद्वदत्रापि भवतीत्यर्थः । अनेकयजमानके गृहपतिरेवाहवनीये समि

धमादधाति तत्पत्नीवत्सर्वे गार्हपत्येषु । समिदाधानस्याग्नीधनार्थत्वात्परार्थत्वे ऽकुर्यादित्यु
क्तत्वात । प्रपंचितं चैतद्वरुणप्रघासेषु ॥ ॥ अतो विसृज्याप आग्नीनां पूर्ववच्चतुर्गृहीतं रूपाहु
तिवत । हरिर्यज्ञ विधेय दिव्यामाहवनीयोपस्थानांते शूलावभृथः कृतस्तत्समिदाधानां
१८ ते विसृज्य पात्र वेदिकाहवनीयसमीपे व्रतविसर्गं कृत्वा अपराग्नीनां पूर्ववद्मध्याहवनीयरू
पाहुतिवच्चतुर्गृहीतं जुहोति । उरु विष्णविति मंत्रेण व्रतं विसृज्यात् पुरुकृत्याधात्रे व व्रतेन तत्रैव य
माहुतिर्न सर्वविधा इति गम्यते । रूपाहुतिवदित्यनातस्नैव मिद्धेः पुनश्चतुर्गृहीतग्रहणं स्कं
वणाक्षेपेतस्य पक्षस्य प्राप्त निवृत्त्यर्थं । केचिदाज्यं पूर्णाहुतिवत्संस्कृत्य कुर्वंति अन्ये तु प
श्वर्थं संस्कृतेनैवाज्येनेति । काहुतिशंकयातस्यान पक्षतत्वादिति हरिस्वाम्यभिप्रायः ॥ ॥
सविहारो ऽतः । अतः परं स एव विहारो भवति । अतिप्रणीतोप यज्ञं ते । कर्मापवर्गाधानादया
त्रैव कार्त्स्न्यमिति पितृभूतिः । अति प्रणीतस्यैवेति कर्कः । सर्वसाधारणपक्षे च मध्याहवनीय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दे॰भा॰द स्वधर्मरणं कर्त्तव्यमित्येतदर्थमिदमुक्तं ॥ ॥ समारूढे निर्मथितेवा ॥ अथवा समारूढ
७३ निर्मथितेविहारे द्वयमाहुतिर्भवति ॥ तत्रआद्यपक्षे समारोप्य निर्मथ्याहवनीयमुद्धृत्य
तस्मिन्निति पर्य्यः । आस्मिन्पक्षे कर्मापवर्गाहुतिसमिदुपस्थानादिकमथत्रैव भवति । के
विदेवमाहुः । तमेव मध्याहवनीयं समारोप्य निर्मथ्य तत्रा हुतिरिति । तथा च संप्रदायका
रः तत्रैव वा समारोपं कृत्वा निर्मथ्याहुतिरिति । कर्कोपि । समारूढ निर्मथिते अपराग्निम्नो
पूर्वद्वयमाहुतिर्भवतीति । तदा च कर्मापवर्गाद्युत्तिप्रणीते पक्रियमाणेन विरुध्यते । आहु
तिमात्रार्थं वा विक्रम मध्याहवनीयस्य समारोप्य निर्मथनमिति । पुनराधा नमंतरं ते
षेवाग्निषु यदा निरूढः प्रियतेतदा मध्याहवनीय दक्षिणाग्न्योरेव धारणं इतरे लौकिका
भवंति । स विहारो न इति सूत्रात् । एवं वरुणप्रघासेम हाहविषापि प्राप्नोति
परंतु तत्र समारोपेण तु धर्मेण पुरुषार्थमग्निनित्यधारितं बाध्य ७३

१ अग्निधारणी

तौ । तेन नैमवेदिति । यद्यो ज्ञाहं दद्यादस्यां । अस्यामाहु । गौ यथो स्माहं यद्यात्रा क्तिद द्यात् ।
यद्यांद्धिरण्य धान्य वस्त्रादि दातुं शक्यते तदधर्पच दद्यात् । दिप्सर्थ । तस्यैव सं निधमना । ततः
पश्वपुरोडाशभाग प्राशनं ब्रह्मयजमानयोः । प्रतिप्रणीत संनिधावेव पशुपुरोडाशांगत्वेन
ब्राह्मणतर्पणं प्रेषः । पशोर्विधुक्कमांतत्वात् । ब्राह्मणतर्पणं । नमः कृतायेत्यने नो त्तरवेदि
काहवनीय समिदाधानं आहुति होमो वाउपस्थानं चेति । बर्हिर्होमांते शूलावभृथकरणप
श्चात् समिदाधमनांते प्रणीता विमोकादिव्रत विसर्गांतं । ततो वै स्नव्या हुतिस्ततो भाग प्राशनादी
श्री: निषेधांमते प्रासंगिकः पशुपुरोडाशः तेषांमते भाग प्राशनादि कर्मापवर्गांतिपशुपुरोडाशे
डामार्जनांते भागपरिहारानंतरमेव कणनपास्य भागावेक्षणं च कृत्वा कर्तव्यानेदानीं व्र भागहारानं
तविसर्गीतएवौपयं पशुर्भवति । ऐंद्राग्नाद्यनेक देवतस्य तु भागाभावः । अग्निप्रणीय सदो हवि
र्द्धाना ग्नीध्रहोत्रधिष्ण्यान यथो क्तं गृहीत्वा अन्याग्नीध्रप्रणयनमग्नीषोमीयदर्शनात् । अ
२ भागावेक्षणादि पशुपुरोडाशेडामार्जनांते कृतत्वात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे.भा.अ.६ त्रनिरूढेऽग्निप्रणीयाग्निप्रणयनानंतरं सदोहविर्धानाग्नीध्रहोतृधिष्ण्यान्यथोक्तल
७४ क्षणान्यादर्शान्येतानि येन प्रकारेण कर्तव्यत्वेनोक्तानि तेनैव प्रकारेण कृत्वा ततआऽपा
निगृहीत्वा आग्नीध्रेऽग्नेः प्रणयनं कर्तव्यं कुतः अग्नीषोमीयदर्शनात् यतोग्नीषो
मीये एतानि दृश्यंते तथाहि अग्नीषोमीयो हविर्द्धाने सामिधेन्यनुवचनं आग्नीध्रे प्रत्या
श्रावणं सदसि वषट्कारः होतृधिष्ण्ये उपयद्धोमः आग्नीध्रायादुपयद्धोमार्थे संगारा
रणमिति अथोग्नीषोमीय एतेषां दर्शनात् दर्शाद्येतानि कर्तव्यानि अस्याग्नीषोमीयविका
रत्वादिति पूर्वपक्षः॥ ॥सिद्धांतमाह॥ ॥न सोमार्थत्वात् अत्र सदोहविर्धानादिकं न भ
वति कुतः सोमार्थत्वादेतेषां यतः सदआदीनि सोमार्थानि सोमं प्रकृत्य पठनादेतानि
श्रूयंते उदुंबरमेतस्य सदः द्वारेणास्य हविर्धानं बाहू एवास्याग्नीध्रश्च मात्सीयञ्च ७४
वमादि। ननु यदि एतानि सोमार्थानि तदा कथमेषां अग्नीषोमीयदर्शनमित्याशंक्याह॥ ॥

सोमार्थानामेवैतेषां सदआदीनामत्र प्रसंगाद्दर्शनं

प्रसंगादर्शनोऽप्रासंगिकमित्यर्थः अन्यार्थमनुष्ठितस्यान्येनोपजीवनं प्रसंगः सोमा
र्थमेव निष्पादितान्येतानि प्रसंगादग्नीषोमीयेणोपभुक्तानि न त्वेतेषामग्नीषोमीयस्या
न्योपि स्वत्वसंबंधो येन विकारेषु प्रवृत्तिरपेक्ष्येत तस्मान्नैवात्रैतानि भवंतीति॥ ॥द
र्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यविशेषात् दर्विहोमाः स्थालीपाकादयो जुहोति चोद
ना चोदिता जुहोतयः ते पौर्णमासधर्मा भवंति पौर्णमासग्रहणं दर्शस्याप्युपलक्षणं
दर्शपूर्णमासधर्मा भवंती स्पष्टः श्रुत्वावसा पयसाभिजुहोति अन्वाहार्येषु पयो जुहोति
५१ अउदुंबरपात्रेणाभ्यक्तपयश्चेत्यादिषु पयःसाधनकेषु दार्शिकपयसो धर्मप्रवृत्तिरिष्ट
त्वात् कुतः पौर्णमासधर्मा भवंतीति जुहोत्यविशेषात् यजतेः सकाशाज्जुहोतेर्विशेषो ना
स्ति यतः उभयत्रापि द्रव्यदेवता वर्तते अथ मारुताञ्जुहोति स्थालीपाकादिके ओदनासामान्यादोष
मेषां त्रिभवति तस्माद्दर्शपूर्णमासधर्मा दर्विहोमेष्वपि भवंतीति सिद्धं॥ ॥जुहूदर्शनाच्च जु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दे॰भा॰श्र॰ श्राद्धादियजतिधर्माणां जुहोतिषु संपत्तिदर्शनात् एवं ज्ञायते यद्दर्विहोमेषु दर्शपूर्णमास
७५ धर्मा भवंतीति। मारुता न्वक्तस्यैव श्रूयते। तदाहुः कथमस्यैते पुरोनुवाक्या भवंति याज्यावंतो
वषट्कृतेश्च चाहुता भवंतीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदा
नि सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्या यथानिच त्वा उत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुब्याज्यैव
मेवक पुरस्तमयं दः स्वाहाकारो वषट्कार एवमुक्तास्येते पुरोनुवाक्यावंतो याज्यावंतो वषट्कृ
तेश्च चाहुता भवंतीति अत्रैषां पजूतो धर्माणां दर्शपूर्णमासदृष्टानामिह प्रकारांतरेणासं
पादनं कथनं दर्विहोमाणां दर्शपूर्णमासधर्मास्तेन दर्शयति। तदेतत् समंत्रक सर्वधर्मप्रा
प्त्याह॥ ॥तूष्णीं तेदर्शपूर्णमासधर्मा दर्विहोमेषु भवंति सूक्ष्मा मे त्रयस्त्रिंशा भवंति। अमंत्र
काः सर्वपदार्था भवंतीत्यर्थः॥ ॥अनर्थलुप्ताः दृष्टेनार्थेनार्थलुप्ताः इत्यनर्थलुप्ताः। यथैवाग्नि ७५
स लुप्तार्थ त्यैणा ह विनस्त्र्य चलनादिनेति॥ ॥एकाग्नयः। एकाग्निः साध्यहोमकाः इत्यर्थः। एव त्र हो
त

ष्ट
मा भवंतीति ये एकस्मिन्नाहवनीये क्रियंते अनेनात्रापष्टाग्निहोमाः पत्नीसंयाजदक्षि
णाग्निहोमा निषिध्यंते॥ ॥अप्रयाजाः। अत्र दर्विहोमेषु प्रयाजा न भवंतीत्यर्थः॥ ॥ होमेषु
अनुयाजाः॥ नसंत्यनुयाजेषु ते अननुयाजाः। अनुयाजा अप्यत्र दर्विहोमेषु न भवंतीत्यर्थः॥ ॥
असामिधेनीकाः। नसंतिसामिधेन्यो येषु ते असामिधेनीकाः। मंत्ररूपाणां सामिधेनी
नामृचां तूष्णीमित्यनेनैव निषिद्धत्वादनेनैव सामिधेनासहचरितधर्मकाष्ठानाल ध
णाया यनिषेधः क्रियते। मुख्यार्थासंभवात्॥ ॥अनिगदाः। मंत्ररूपाणां निगदानां तू
ष्णीमित्यनेनैव निषिद्धत्वादनेन तत्संबंधीनि कर्माणि स्विष्टकृदिप्र
प्रस्तरहोमरूपाणि निषिध्यंते। तत्र दर्विहोमेषु स्विष्टकृद्धोमो न भवति। इडावदानं
च न भवति। प्रस्तरहोमोऽपि न भवतीत्यर्थः। संप्रदायपद्धतौ जुहोति प्रयः प्रस्तरहोम
न क्रः मतेयुक्त एव। यतस्तत्र प्रस्तरहोमस्य सूक्तवाकस्य च परस्परं संबंधो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द० ना० ग्र० ६
७६

नास्ति।येषांतुस्रुक्स्रुवाकोप्याज्यप्रस्तरस्याहुतिः।स्रुक्स्रुवाकेनत्वप्रस्तरहोमस्यसूक्तवा
कस्यप्रस्तरहोमंप्रतिकरणभावस्तेषांतुनभवत्येव।अनिगदाइत्यनेननास्तिष्टकृद्धवि
र्धान।अतोस्माकंप्रस्तरहोमंप्रतिसूक्तवाकस्यकरणभावमेगोस्तवतांजुहोति
धुप्रस्तरहोमोनभवत्येव।प्रतिनिगद्यहोमाः।देवतांप्रतिनिगद्यदेवतापदंचतुर्थ्यं
तमुच्चार्यस्वाहाकारेणत्रहोमःकर्तव्यः।तद्यथा।अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेत्यादयोभा
गाधेहोमाः॥ ॥स्वाहाकारप्रदानः।तदुक्तमित्युक्तत्वात्स्वाहाकारस्याप्यभावःप्राप्नो
तीतन्माभूदितिवमर्थमिदमुच्यते।स्वाहाकारेणप्रदानंहोमेष्वपितुस्वाहाकारप्रदा
नाः।नतस्चतुर्थ्यंतदेवतापदंस्वाहांतमुच्चार्यहोमःकर्मसंप्रदानपदेः।तद्यथा।प्रजापत
यस्वाहेन्द्रायस्वाहेत्याघारौ।अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेत्याज्यभागौ।विश्वेभ्यो ७६
देवेभ्यःस्वाहेतिसं[illegible]स्रवहोमः।दिव्यायनमसेस्वाहेतिबर्हिहोमइति।एवं

३क

सर्वेजुहोतिषुप्रसक्तौकश्चिदपवादमाह॥ ॥परतंत्रोत्पत्तयोजुहोतिमात्राः।परस्मा
न्यस्यकर्मणस्तंत्रेउत्पत्तिर्येषांजुहोतीनांपरतंत्रोत्पत्तयः।तेजुहोतिमात्राभवंति
सन्निपत्योपकारकांगयुक्ताः।आरादुपकारकाणांतुतिषुनभवंतीत्यर्थः।तद्यथा
साकमेधेषुसांतपनीयायांतुमध्येदर्विहोमःपतितः।सतुहोममात्रएवभवतितत्रापि
येषांसांतपनीयासंबंधिदर्विहोमवांइतिसर्वसमाप्यगृह्यमेधायाःक्रियंतेतेषांतस्मिन्न
पिदर्विहोहोमेसर्वेपिपौर्णमासधर्मास्तुहोमेभवंत्येवेति।यथाचवाजपेयेसर्वौषधो
दकपयःसाधनकोजुहोतिःपरतंत्रस्यान्नःसोपिहविर्निर्वपतिमात्रत्वेननिपातिकधर्मोपि
लेजुहोतिमात्रोभवति।एवमन्याश्वेषुपर्याजुहोतीत्यादावपिकार्यौ।तेनपरतंत्रोत्पन्न
त्वात्स्युपुरोडाशादयःनामप्रयोजकाः।अन्यानुष्ठितान्येवारादुपकारणुपपत्तिर्भवंति
नतेषांद्रव्यांगानुष्ठानापेक्षा।तदुक्तमक्रियान्यस्यसमानार्थत्वादिति॥ ॥पाकयज्ञे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मार्तानिरुक्तौ तयोः २ रसर्वहोमः कृतविधाः अवत्तं सर्वं न होतव्यं। प्रतिहोते भक्षा पंक्तिः चेत्परि
शिष्टीयमिति पाः। तद्यथा प्रतिहोते पात्रांतरे ३

। दे०भा०अ०६ अवत्तस्या सर्वहोमः पाकयज्ञ उच्यते। पच्यते न हूयमनेनेति पाकोऽग्निः। त्याग्निरावसथ्यः। पाके
।७७॥ आवसथ्येऽग्नौ हूयन्ते ये यज्ञाः पक्वादिकर्माणि पाकर्मेन वाऽन्नप्राशनश्रवणाकर्मादयः।
तेषु होमार्थस्य चिस्कवेवाऽवत्तस्याज्यचरुक्षणादेर्निधेयोऽमुष्यात्तस्यावशेषितस्य प्रति
पात्रमाह॥ ॥हुत्वोच्छेषं प्राश्नीयात्॥ हुत्वा तां गोपाकयज्ञसमाप्त्यर्थं सर्वहोमं तेकास्मिन्छिष्टान्ते
रत्वाऽपि तानो होमशेषाणां आज्यचरुधानादीनां होमकर्त्ता प्राशनं करोति कुत एतदिति
हुत्वेत्याद्यात्तरमाह॥ ॥अग्निहोत्रेण तस्य पाकयज्ञस्यैवेति श्रुतेः। यतोऽग्निहोत्रे अवत्त
स्या सर्वहोमं तस्य भक्षणं च विधायैतदेव श्रूयते। तदुक्तं वा वयाज्ञवल्क्येन वैयज्ञमं
तवैपाकयज्ञस्य बाह्लोदर्व्येहि यदन्यास्मिन्यज्ञे स्कवधीयते सर्वं तदग्नौ जुहोत्यथैतदग्नौ
पा०१ हुत्वोच्छेषं प्राश्नाति निर्लोहितदस्य पाकयज्ञस्यैवेति। अतोऽग्निहोत्रे वावभक्षणे पाकयज्ञ ।७७॥
स्य शेषभक्षणं सिद्धवत्कृतेदृष्टांतत्वेनैकवचनम्। यतो अवत्तस्या सर्वहोमे हुत्वोच्छे

[illegible]स्त्रीत्रिसूत्रा ३

पक्षाशनं कर्तव्यमिति दर्शयति॥ ॥आनीषोमीयात्पशुपुरोडाशस्य पशुपुरोडाशस्य दर्शनाद्यान्
वेद्ध्यानिरूढअग्नीषोमीयात्पशोः सोमार्गानां ताद्धर्माः प्रवर्तन्ते। चोदनसा[illegible]
त्यान्यादिसाधनकत्वसामान्याच्चेति केचित्पायाः। हृतपशोनाज्येणानयंता इति तथा
[illegible]मेव कार्यं पुरोडाशे डयामेवोपहृतायोदाक्षिणान्वेदिति तस्मादुपशुंसत्तहंक्ष
[illegible]तानुमृत्तेमिति चात्र दक्षिणोदानकान्तविधिपरे वा वेचवपापशुपुरोडा
शादिकं प्राकृतं दर्शयति। सवनीये पि वपायाप्रानाः सवने चरंति पुरोडाशेन माध्यंदि
ने अंगस्त्वात्पसवन इति। अनुबंध्यायामपि अनुबंध्यस्य पशुपुरोडाशमन्तु देवि
कानामित्यादि। एतत्पशुत्रयव्यतिरिक्तः पशुषु निरूढपशोर्धर्मा भवंतीति याज्ञिकाः।
हारिस्वामिनमध्यमेवाभिप्रायः। यास्या निरूढेता निनवसाभिस्य पक्षः। पिशुहोता
तत्र एवंमः [illegible]निरूढे तु प्रवत्तदाक्षिणो वीरनातादि[illegible]न्येवदर्शितानि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तदा कुर्यान्नास्य पशोः समिष्टयजूंषि जुहुयादित्यादिना॥ एवं प्राणसाधनकत्वसामा
न्यात्तस्मात्पशुष्वपि धर्मप्राप्तौ विशेषमाह॥ ॥आरण्यानियोजनं पाकयज्ञपशुषु शूल
गवाष्टकापश्वादिषु॥ अत्र शाखायां पशुनियोजनं कर्तव्यं न यूपे। तदुक्तं पारस्करेण
शुष्काग्रा शाखा [illegible] ग्राममध्ये पालाश्यां परिष्पलाशशाखायां निहन्तीत्यादिना॥ ॥वपां हुत्वा स्था
लीपाकं पंचसर्वाणि वावद्यति। वपां हुत्वा वपाहोमानंतरं पशुशरीरात्प्रत्येकं हृद
यादीन्यवदानान्यवद्यति। हृदयादीनि हृदयं जिह्वां क्रोडं मितस्नानि। अथवा पंचाहृदयादु
क्रां क्रोडं सव्यं सक्थि पूर्वं च कं पार्श्वं चेति। अथवा सर्वाण्येव हृदयादीन्यवदानान्यव
द्यति। शौ न्यायो विकल्पः॥ ॥सर्वाभावे शेषात्स्विष्टकृतः॥ सर्वाभावे सर्वावदानाभावे
शेषात्पनत्[illegible] स्मिन्पक्षे पंचावद्यतीत्यस्मिन्पक्षे वा शेषात्प्रधानात्पीवतरेषा हृ
दयादेः सकाशात्स्विष्टकृतो वदानं भवति। स्विष्टकृद्धोमार्थं तेभ्य एवावदातव्यमित्यर्थः॥ १८

सर्वावदानपक्षे तु अंगेभ्य एवेति॥ ॥स्थालीपाकेन सह प्रदानं पाकयज्ञपश्ववदानानां
स्थालीपाकेन सह प्रदानं भवति। स्थालीपाकेनैव सह तुल्ये प्रधान इति तृतीया। तेन स्थाली
पाकस्य प्राधान्यमत्र विगम्यते। अन्यत्र स्थालीपाकावदानविस्मरणे केवलावदानैर्हो
मनिष्पन्ने अनाव्रातेरिति विचारस्य प्रयोजनं॥ ॥पूर्णपात्रो दक्षिणा पाकयज्ञेषु तेषु तुल्यमुग
गोधूमादियुक्तोऽपि धान्यपूर्णः पूर्णपात्रो दक्षिणा भवति। धान्यस्य मानपात्रं षट्त्रिंशत्का
दिपूर्णं पूर्णपात्रमित्युक्तः। छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनस्तु प्रकारांतरमाह। यावता भो बहु॰
क्तस्तृप्तिः पूर्णेनाव द्यतेनावराध्येन तं कुर्यात्पूर्णपात्रमिति स्थितिरिति॥ ॥वरो
वा गोदा॥ अथवा पाकयज्ञेषु पश्वादिकेषु वरो दक्षिणा भवति। वरश्चाश्वेन प्रत्ने
दीयते तदभिलषितं यजमानेन यद्दातुं शक्यते धान्यं वस्त्रं द्रव्यं [illegible]
तदभावे गौर्देया। [illegible] सामान्या [illegible]

[illegible] हनुमत [illegible] श्री श्री [illegible]

दे॰ना॰ह [illegible] समाप्तः ॥ ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts